

Hbo'ers in coronatijd: een longitudinaal onderzoek naar de werk- en persoonlijke ervaringen van hbo-afgestudeerden

Citation for published version (APA):

Allen, J., Belfi, B., & Huijgen, T. (2022). *Hbo'ers in coronatijd: een longitudinaal onderzoek naar de werk- en persoonlijke ervaringen van hbo-afgestudeerden*. ROA. ROA Reports Nr. 002

Document status and date:

Published: 29/06/2022

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Hbo'ers in coronatijd: een longitudinaal onderzoek naar de werk- en persoonlijke ervaringen van hbo-afgestudeerden

Jim Allen
Barbara Belfi
Timo Huijgen

ROA Rapport

ROA-R-2022/2

Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt | ROA
Research Centre for Education and the Labour Market | ROA

Colofon

© Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA). Niets uit deze uitgave mag op enige manier worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de directeur van het ROA.

Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt

Postbus 616

6200 MD Maastricht

T +31 43 3883647

secretary-roa-sbe@maastrichtuniversity.nl

www.roa.nl

School of Business and Economics

Maastricht University

Vormgeving

ROA secretariaat, Maastricht

ISBN: 978-90-5321-611-8

ISSN: 2666-8858

juni 2022

Inhoud

Managementsamenvatting	iii
1 Inleiding	1
1.1 Onderzoeksopzet	2
1.2 Leeswijzer	3
2 De economische gevolgen van de pandemie voor hbo'ers	5
2.1 Gevolgen pandemie voor de werkgelegenheid	5
2.2 Gevolgen voor uitvoering werk	7
2.3 Gevolgen voor beleving werksituatie	9
2.4 Verschillen tussen deelpopulaties	10
3 Persoonlijke situatie en beleving	19
3.1 Sociale contacten	19
3.2 Gevolgen werk en leefsituatie voor sociale inbedding	20
3.3 Gevolgen werk en sociale contacten voor persoonlijke beleving	22
3.4 Verschillen tussen deelpopulaties	25
4 Bredere gevolgen van corona voor werk en leven van afgestudeerden	29
4.1 Verwachte langdurige gevolgen	29
4.2 Gevolg van corona voor vertrouwen in de overheid	33
4.3 Impact van corona op creativiteit	35
4.4 Verschillen tussen deelpopulaties	38
5 Afstuderen tijdens de pandemie	45
6 Nadere analyses voor de sector kunst	51
6.1 Arbeidsmarkt	52
6.2 Persoonlijke beleving	54
6.3 Bredere gevolgen	57
7 Lessen voor de toekomst	61
8 Referenties	65

Managementsamenvatting

In dit rapport wordt verslag gedaan van een serie van drie onderzoeken die in verschillende fasen van de COVID-19 pandemie zijn uitgevoerd, met als doel de belangrijkste gevolgen van de pandemie in kaart te brengen voor hbo-afgestudeerden die in afgelopen 5 jaar een hbo-opleiding hebben afgerond. Het rapport focust op drie facetten: ten eerste de economische situatie, ten tweede het privéleven en de persoonlijke beleving, en ten slotte de verwachte gevolgen van de pandemie voor het verdere leven en de loopbaan van afgestudeerden.

Economische gevolgen

De werkloosheid onder jonge hbo'ers is bijna verdubbeld in de eerste maanden van de pandemie, van 2,6% tot 4,9%. De werkloosheid is vooral omhooggegaan onder afgestudeerden van de sector kunst, tot bijna 9%. De werkloosheid zakte vervolgens weer terug, en zat in de laatste maanden van de pandemie onder het niveau van vóór de pandemie.

Door corona is voor bijna de helft van de werkende hbo'ers het werk moeilijker geworden. Vooral afgestudeerden in de sectoren kunst, onderwijs, sociale studies en in iets mindere mate gezondheidszorg hadden hier last van. Afgestudeerden van deze sectoren hadden ook last van een toename van stress bij hun werk en, anders dan bij de werkloosheid en de moeilijkheid bij het uitvoeren van werk, bleef het aandeel dat veel last had van stress in het najaar van 2021 behoorlijk hoog. 36% van alle afgestudeerden gaf aan op dat moment veel stress te ervaren bij hun werk.

Persoonlijke beleving

Afgestudeerden van de hbo-sectoren gezondheidszorg en sociale studies gaven relatief vaak aan tijdens de pandemie sterk ingebed te zijn in hun sociale omgeving. Afgestudeerden van de sectoren agro en food en bètatechniek bleken daarentegen minder sterk ingebed te zijn. Afgestudeerden van de sector kunst hadden relatief vaak last van stress in de thuissituatie, en waren minder vaak gelukkig dan afgestudeerden van andere hbo-sectoren.

Bredere gevolgen

Afgestudeerden van de sector kunst bleken relatief vaak een langdurig negatief effect te verwachten van corona in termen van hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma. Afgestudeerden van de sector gezondheidszorg waren daarentegen relatief vaak optimistisch over de toekomstige waarde van hun hbo-diploma. Afgestudeerden van alle hbo-sectoren zijn overwegend negatief over de langdurige gevolgen van corona voor hun sociaal leven. Dit gold vooral voor afgestudeerden van de sectoren

agro en food, bètatechniek en economie, die ook relatief vaak pessimistisch waren over de toekomst in termen van hun persoonlijke ontwikkeling. Een relatief hoog aandeel afgestudeerden van de sector kunst waren daarentegen juist optimistisch omtrent de toekomstige persoonlijke ontwikkeling.

Het aandeel afgestudeerden dat aangaf veel vertrouwen in de corona-aanpak van de overheid te hebben nam af van 60% bij de 1e meting in mei/juni 2020 naar 30% bij de 3e meting in september-november 2021. Vooral onder afgestudeerden van de kunstensector was in het najaar van 2021 het aandeel dat hierin vertrouwen had erg laag; nog geen 20%.

Bijna de helft van alle afgestudeerden gaf aan door corona nieuwe ideeën te hebben opgedaan voor hun werk. Vooral in de onderwijs- en kunstensectoren was dit aandeel gedurende de pandemie beduidend hoger dan dat in andere sectoren. Het aandeel was juist relatief laag onder afgestudeerden van de sectoren bètatechniek en agro en food.

Afstuderen tijdens de pandemie

De gevolgen van de COVID-19 pandemie waren niet veel anders voor afgestudeerden die tijdens de pandemie hun hbo-opleiding verlieten dan voor afgestudeerden die daarvoor al een tijdje op de arbeidsmarkt waren. Wel was de werkloosheid iets hoger onder de nieuwe instromers op de arbeidsmarkt. Vooral onder afgestudeerden van de sectoren gezondheidszorg, kunst, onderwijs en sociale studies ervoeren recente instromers vaker stress bij hun werk dan oudere cohorten die op dat moment al langer op de arbeidsmarkt waren. Verder bleken jonge instromers relatief vaak het werk door corona moeilijker te zijn gaan vinden, en relatief zelden hierdoor nieuwe ideeën te hebben opgedaan. Over de hele linie leken recente instromers ook relatief vaak negatieve langdurige gevolgen van de pandemie te verwachten in termen van hun verdienvermogen, de waarde van hun hbo-diploma, hun sociale leven en hun persoonlijke ontwikkeling.

De sector kunst nader bekeken

De sterke stijging van de werkloosheid onder afgestudeerden van de sector kunst in het begin van de pandemie bleek vooral sterk onder afgestudeerden die kort na afstuderen uitsluitend buiten hun vakgebied werkzaam waren, en onder afgestudeerden van “uitvoerende” opleidingsprofielen zoals Theater en Muziek. Afgestudeerden van deze opleidingsprofielen gaven ook relatief vaak aan dat hun werk door corona moeilijker was geworden. Afgestudeerden van het profiel Theater vonden bovendien relatief vaak dat hun werk stressvoller was geworden.

Afgestudeerden die uitsluitend buiten hun vakgebied werkzaam waren, evenals afgestudeerden van het profiel Autonome Beeldende Kunst, gaven aan relatief slecht ingebed te zijn in hun sociale omgeving. Afgestudeerden van dit profiel kampten ook relatief vaak met stress thuis. Afgestudeerden van het profiel Theater waren op alle vlakken relatief pessimistisch over de toekomst, en waren het minst geneigd om vertrouwen te hebben in het coronabeleid van de overheid. Vooral afgestudeerden van de profielen Muziek, M Muziek en Docent Beeldende Kunst en Vormgeving gaven relatief vaak aan door corona veel nieuwe ideeën te hebben opgedaan voor hun werk.

1 Inleiding

In dit rapport wordt verslag gedaan van een serie van drie onderzoeken die in verschillende fasen van de COVID-19 pandemie zijn uitgevoerd, met als doel de belangrijkste gevolgen van de pandemie in kaart te brengen voor hbo-afgestudeerden die in de vijf jaar daarvoor een hbo-opleiding hadden afgerond. Het rapport focust op drie facetten hiervan: de economische situatie, het privéleven en de persoonlijke beleving, en de verwachte gevolgen van de pandemie voor het verdere leven en de loopbaan van afgestudeerden.

Er is al uitgebreid aandacht geweest – in de media, in beleidsdiscussies en in de wetenschap – voor de gevolgen van de COVID-19 pandemie en maatregelen voor het hoger onderwijs en voor de maatschappij als geheel. Zo zijn studenten in het hbo en wo niet te spreken over de onderwijskwaliteit tijdens de coronapandemie ten opzichte van de kwaliteit voorafgaand aan de coronapandemie (Inspectie van het Onderwijs, 2021). Vooral de waardering voor de kwaliteit van de interactie met docenten en met medestudenten, voor de diversiteit van werkvormen en voor de studiebegeleiding blijkt tijdens de pandemie achteruit te zijn gegaan. Studenten gaven tevens aan meer problemen te hebben met hun concentratievermogen, hun studiemotivatie en het op peil houden van hun persoonlijke vaardigheden. Ondanks deze beperkingen vond de inspectie in een recenter rapport samen met NVAO dat het gelukt is de kwaliteit van het Nederlandse hoger onderwijs in grote lijnen overeind te houden (Inspectie van het Onderwijs en Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie, 2022). Andere onderzoeken zijn breder, en gaan over de sociaal en economische gevolgen van de pandemie voor Nederland als geheel, en over de branches en bevolkingsgroepen die het zwaarst zijn getroffen (bijv. CBS 2022a, 2022b).

Een deel van de uitkomsten van het huidige onderzoek bevestigt het beeld dat uit deze studies naar voren is gekomen. Aan de ene kant zijn er branches zoals de horeca en de culturele-/recreatiesector, waar veel economische activiteit lange tijd nagenoeg stil is komen te staan. Daartegenover staan zorg- en onderwijswerkers, die onder grote druk en moeilijke werkomstandigheden voor de maatschappij vitale diensten moesten blijven leveren. En natuurlijk zijn er ook de vergaande beperkingen van het sociaal leven waar iedereen mee te maken heeft gekregen. Anders dan deze bestaande studies geeft dit onderzoek echter specifiek zicht op de situatie van hbo'ers die hun opleiding inmiddels achter de rug hebben, en die zich op de arbeidsmarkt of in het vervolgonderwijs staande moesten zien te houden tijdens de pandemie. Doordat afgestudeerden in verschillende stadia van de pandemie benaderd zijn wordt bovendien zicht geboden op

hoe de situatie van afgestudeerden tijdens de pandemie evolueerde. Dit geeft een rijk beeld op zowel de problemen waarmee afgestudeerden worstelden, als de emoties die hiermee gepaard gingen. Hierdoor zijn we in staat om een aantal lessen te trekken uit de pandemie die niet alleen van pas kunnen komen bij een mogelijke nieuwe crisis, maar die ook een licht werpen op de krachten en de kwetsbaarheden van hbo'ers.

1.1 Onderzoeksopzet

In het voorjaar van 2020, toen duidelijk werd dat de COVID-19 pandemie vergaande gevolgen zou hebben heeft het ROA besloten om een vragenlijst uit te zetten onder recente hbo-afstudeercohorten om deze gevolgen in kaart te brengen.

Het onderzoek is uitgevoerd onder uit hbo-afstudeercohorten 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016, 2016-2017 en 2017-2018 die hebben deelgenomen aan de reguliere HBO-Monitor of Kunsten-Monitor¹ en in dat onderzoek destijds hebben aangegeven mee te willen werken aan vervolgonderzoek. Deze groep afgestudeerden heeft een valide email-adres opgegeven waarmee ze voor dit onderzoek te bereiken waren. Na het opschonen van beide contactbestanden hielden we in totaal 47.561 email-adressen over, waarvan 44.459 van respondenten van de HBO-Monitor en 3.102 van respondenten van de Kunsten-Monitor. De 1e meting vond plaats van 7 mei t/m 6 juni. Het veldwerk van deze meting viel samen met een periode van versoepeling na de eerste besmettingsgolf (zie figuur 1).² In totaal hebben 15.815 respondenten meegedaan aan deze 1e meting, met een responspercentage van 33,3%.

Een uitgebreid rapport op basis van deze meting is door het ROA uitgebracht in juni 2020, in nauw overleg met de Vereniging Hogescholen en begeleidingscommissies van de HBO-Monitor en Kunstenmonitor. Er is toen afgesproken om op gezette tijden nieuwe metingen uit te zetten om zodoende de situatie onder afgestudeerde hbo'ers te kunnen blijven monitoren. Doordat afgestudeerden de mogelijkheid hadden om zich af te melden voor het onderzoek is het aantal afgestudeerden dat benaderd is bij de 2e en 3e meting wel iets lager dan bij de 1e meting.

De 2e meting vond plaats in de periode 16 december 2020 t/m 1 februari 2021, dus middenin de lange lockdown die begin augustus 2020 begon, en die tot de zomer van 2021 voortduurde. Bij die meting reageerden 12.895 van in totaal 45.550 benaderde afgestudeerden. Het responspercentage was hiermee 28,3%.

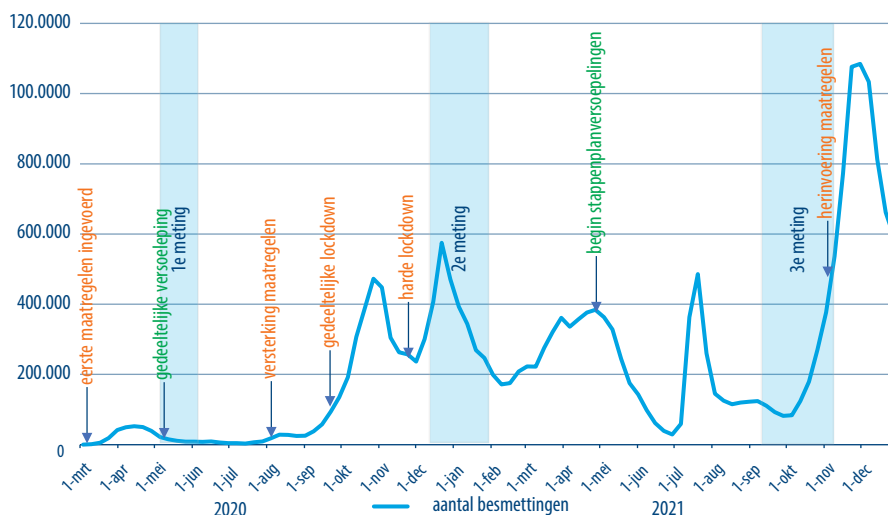
¹ De HBO-Monitor is een jaarlijks onderzoek onder alle afgestudeerde hbo'ers. Het geeft inzicht in de ervaringen van afgestudeerden op de arbeidsmarkt gedurende de eerste anderhalf jaar nadat zij zijn afgestudeerd. De Kunsten-Monitor is een variant van de HBO-Monitor die specifiek is ontwikkeld voor afgestudeerden van hbo-kunstopleidingen.

² Uit deze figuur zou men de indruk kunnen krijgen dat deze eerste golf heel mild was. Het relatief laag aantal geregistreerde besmettingen in deze periode is echter vooral toe te schrijven aan het feit dat de testcapaciteit toen nog heel beperkt was.

De 3e meting vond plaats in een periode van relatieve rust, van 16 september t/m 17 november 2021. De tweede helft van die periode viel weliswaar samen met een sterke opleving van de deltavariant van het Coronavirus, maar het overgrote deel van de respondenten vulden de vragenlijst in voordat de maatregelen begin november weer waren verzaamd. Bij deze meting deden 8.494 van de in totaal 45.330 benaderde afge-studeerden mee, voor een responspercentage van 18,7%.³

Figuur 1

Veldwerkperiode van de drie metingen, tegen de achtergrond van het tijdpad van de coronapandemie in Nederland in 2020 en 2021

1.2 Leeswijzer

Omdat dit onderzoek betrekking heeft op recente lichten hbo'ers die opgeleid zijn om een belangrijke bijdrage te leveren aan de Nederlandse kenniseconomie ligt het voor de hand om te beginnen met een analyse van de gevolgen van de pandemie voor de arbeidsmarktparticipatie en werkbeleving. Deze gevolgen vormen tevens een belangrijk deel van de context waartegen de overige resultaten dienen te worden bekeken. Hoofdstuk 2 geeft daarom hiervan een beeld.

Voor de meeste mensen is werk niet alleen hun inkomstenbron, maar heeft het ook een belangrijke sociale functie. De gevolgen van de pandemie voor het privéleven en

³ Er zijn robuustheidsanalyses uitgevoerd om na te gaan of de lagere responspercentages bij de 2e en met name de 3e meting, de uitkomsten hebben vertekend. Hieruit is gebleken dat het hoofdpatroon van de resultaten niet wezenlijk anders is onder respondenten die bij alle metingen hebben meegedaan, dan onder respondenten die slechts één of twee keer hebben meegedaan.

persoonlijke beleving hangen daarom hier sterk mee samen. Hiernaast is een groot deel van het sociaal leven lange tijd stilgelegd, en is soms zelfs zoiets simpels als een verjaardagsfeest van een goede vriend of familielid bijwonen lastig of zelfs onmogelijk geweest. In hoofdstuk 3 schetsen we een beeld van wat dit voor verschillende groepen afgestudeerden heeft betekend.

Nu dat de pandemie – in ieder geval voorlopig – flink is geluwd, wordt de vraag gesteld wat de lange termijn gevolgen hiervan zullen zijn. In hoofdstuk 4 gaan we hierop in, door de verwachtingen van afgestudeerden over mogelijke langdurige effecten van de pandemie in termen van inkomen, de waarde van hun hbo-diploma, het sociale leven en de eigen persoonlijke ontwikkeling in kaart te brengen. Hiernaast beschrijven we hoe voor sommige afgestudeerden de pandemie juist een drijfveer vormde om creatief te zijn met hun werk.

Doordat veel van dezelfde vragen zijn gesteld in de drie fasen van het onderzoek – in mei/juni 2020, in december 2020 t/m januari 2021, en in het najaar van 2021 – kunnen we een aardig beeld schetsen van hoe de situatie van afgestudeerden in de loop van de pandemie is veranderd. We vullen dit beeld in hoofdstuk 5 aan met een beperkte set uitkomsten van afgestudeerden die hebben meegedaan aan de reguliere HBO-Monitor die in 2021 heeft plaatsgevonden. Waar de eerdere hoofdstukken betrekking hadden op hbo'ers die al klaar waren met hun studie toen de pandemie toesloeg, zijn vrijwel alle respondenten van de HBO-Monitor 2021 uit de opleiding gestroomd toen de pandemie in volle gang was. Deze groep vormt derhalve een interessant contrast met de respondenten van het andere onderzoek, vooral met de respondenten van de 3e meting omdat zij in bijna dezelfde periode zijn ondervraagd.

Uit het rapport komt sterk naar voren dat afgestudeerden van de sector kunst op veel fronten zwaarder getroffen zijn dan afgestudeerden van andere hbo-sectoren. Omdat aannemelijk is dat er ook binnen de sector kunst verschillen zijn, afhankelijk van de specifieke opleidingsrichting waarbinnen iemand is afgestudeerd, en van het werken binnen of buiten de eigen vakrichting, wordt in hoofdstuk 6 verder ingezoomd op deze deelpopulaties binnen de sector.

In hoofdstuk 7 worden de resultaten van alle hoofdstukken nog eens onder de loep genomen, met als doel om te zien welke lessen hieruit kunnen worden getrokken. Deze lessen kunnen zowel betrekking hebben op een eventuele toekomstige crisis, als op de sterke kanten en eventuele kwetsbaarheden van het hbo.

Het onderzoek heeft veel resultaten opgeleverd op een breed scala aan onderwerpen. Omwille van de overzichtelijkheid is niet geprobeerd alles uitputtend te beschrijven, maar is een aantal uitkomsten geselecteerd dat als indicatief kan worden beschouwd voor het facet dat wordt beschreven. In alle inhoudelijke hoofdstukken worden kwantitatieve resultaten afgewisseld met citaten van de afgestudeerden zelf. Hiermee wordt geprobeerd om recht te doen aan wat de pandemie voor hbo'ers heeft betekend.

2 De economische gevolgen van de pandemie voor hbo'ers

De economische gevolgen van de COVID-19 pandemie zijn vooral terug te voeren op de manier waarop de ingevoerde overheidsmaatregelen uitpakten in verschillende sectoren van de Nederlandse economie. Men is gevraagd - en soms zelfs gedwongen - het werk deels of helemaal thuis uit te voeren, en waar het werk wel buitenshuis werd uitgevoerd dienden veel regels in acht te worden genomen, bijvoorbeeld in termen van fysieke afstand en hygiëne. In sommige economische branches ging dit relatief soepel, en in deze branches vielen de economische gevolgen meestal mee. Dit liep anders in branches waar het werk veelal in nauw fysiek contact met de klant, patiënt, leerling enz. moest worden uitgevoerd. In deze branches was langdurig thuiswerken geen optie. In "niet-vitale" branches, waarvan werd gevonden dat de maatschappij de geboden diensten best een tijd kon missen, waren de directe economische gevolgen in termen van verlies van werkgelegenheid het meest zichtbaar. In "vitale" branches, waar de geleverde diensten als essentieel werden geacht voor het welzijn van de bevolking, was er daarentegen gedurende de pandemie volop werk, en lag de uitdaging juist in het zichzelf onder zware omstandigheden staande houden.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de gevolgen van de pandemie voor hbo'ers in termen van zowel werkgelegenheid als het moeilijker worden van werkzaamheden. Er wordt ook gekeken naar veranderingen in de mate van stress op het werk. Zulke stress zou kunnen voortkomen uit zorgen in relatie tot behoud van werk of verhoogde werkdruk, maar kan ook samenhangen met de grote veranderingen in de manier waarop vrijwel alle banen tijdens de crisis moesten worden uitgevoerd. Omdat al deze gevolgen meestal sterk afhangen van de branche waarin men eventueel vóór of tijdens de crisis werkt of heeft gewerkt, wordt eerst gekeken hoe dit samenhangt met de betreffende uitkomsten. Vervolgens wordt er gekeken in hoeverre verschillen overblijven naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond indien er rekening gehouden wordt met de arbeidsmarktstatus en de branche waarin men werkzaam was.

2.1 Gevolgen pandemie voor de werkgelegenheid

Toen in de eerste maanden van 2020 de ernst van de COVID-19 pandemie duidelijk begon te worden, werd al snel gevreesd voor massaal verlies van werkgelegenheid. Zoals we in deze paragraaf duidelijk maken, is het verlies van werk onder hbo'ers redelijk beperkt gebleven, en meestal van relatief korte duur. Dit heeft deels met het uitgebreide pakket aan steunmaatregelen van de overheid te maken, en deels met de sterke arbeids-

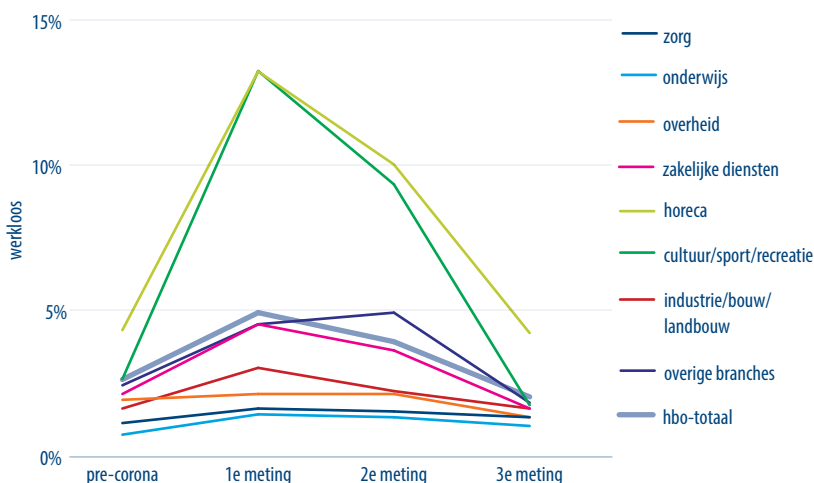

marktpositie van hbo'ers voorafgaand aan de crisis. Eind januari 2020, kort voor de eerste coronagolf zichtbaar werd in Nederland, waren slechts 2,6% van de voor dit onderzoek benaderde hbo'ers werkloos. Dit aandeel nam weliswaar in de eerste maanden van de pandemie toe, tot 4,9% in mei/juni van dat jaar, maar zakte vervolgens geleidelijk af, tot slechts 2% in de laatste maanden van 2021.

Dat de werkgelegenheidseffecten van de pandemie over de hele linie meevielen neemt niet weg dat ze voor sommige groepen heftig waren. Dit was voor een groot deel een kwestie van "op de verkeerde plek op de verkeerde tijd" zijn, zoals Figuur 2 laat zien. Deze figuur toont het verloop van de werkloosheid naar de branche waarin hbo'ers een jaar na afstuderen werkzaam waren.

Figuur 2

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, naar branche 1 jaar na afstuderen

De meeste afgestudeerden die kort na afstuderen betaald werk hadden, waren eind januari 2020, kort voor de pandemie, ook werkzaam. In de meeste branches was op dat moment de werkloosheid laag, minder dan 3%, alleen in de horeca was dit percentage met ruim 4% iets hoger. Zoals kon worden verwacht nam dit aandeel in de horeca, evenals in de cultuur/sport/recreatie sector, fors toe in de eerste maanden van de pandemie tot ruim 13%. Er was ook een duidelijke toename te zien bij de zakelijke dienstverlening en in "overige branches" (o.a. vervoer en opslag en nutsbedrijven), maar in de rest van de branches leek niet of nauwelijks sprake van een werkgelegenheidseffect van de pandemie. In alle branches waar de werkloosheid aanvankelijk toenam, zakte dit in de loop van de pandemie terug naar een niveau dat vergelijkbaar of lager was dan vóór de crisis begon. Opsommend: hoewel sommige afgestudeerden door de pandemie een moeilijke periode achter de rug hebben in termen van het vinden en/of vasthouden van werk, zijn de meesten inmiddels volop aan het werk.

Uit opmerkingen van afgestudeerden bij de 1e meting kan een indruk worden gekregen van hoe men het verlies van werk heeft ervaren. Voor velen ging dit gepaard met zware teleurstelling over dromen die aan diggelen vielen, en met veel onzekerheden over de toekomst. Sommigen konden de situatie echter ook relativeren, en zelfs lichtpuntjes zien.

Afgestudeerden aan het woord: baan verloren aan begin crisis

“Contract niet verlengd terwijl het er in december nog positief uit zag en ik salarisverhoging kreeg”

“Mijn droombaan kwijtgeraakt”

“Veel onzekerheid over het voortbestaan van het theatervak”

“Veel vrienden ook werkloos ... dit zorgt gelukkig voor veel begrip en steun vanuit mijn vriendenkring”

“Even stil staan ...ervaren wat echt belangrijk is in het leven”

2.2 Gevolgen voor uitvoering werk

Het verlies van werk en inkomen was ongetwijfeld zwaar voor de getroffen personen, maar zelfs mensen die zich hier geen zorgen om hoefden te maken konden het zwaar hebben gehad tijdens de COVID-19 pandemie. De vele restricties die in verschillende fasen van de pandemie golden maakten het in veel gevallen nodig om het werk op een heel andere manier in te richten dan men gewend was. Direct contact met collega's en klanten was niet meer vanzelfsprekend, en waar dit wel kon (of moest) ging dit vaak gepaard met strenge omgangsregels. Dit alles heeft het werken tijdens de pandemie voor veel mensen een stuk moeilijker gemaakt. Ook hier geldt dat dit sterk verschilt naar de branche waarin men werkt. Figuur 3 toont daarom het aandeel afgestudeerden dat vindt dat hun werk in de verschillende fasen van de pandemie door corona moeilijker is geworden, uitgesplitst naar de branches waarin ze op het betreffende moment werkzaam waren.

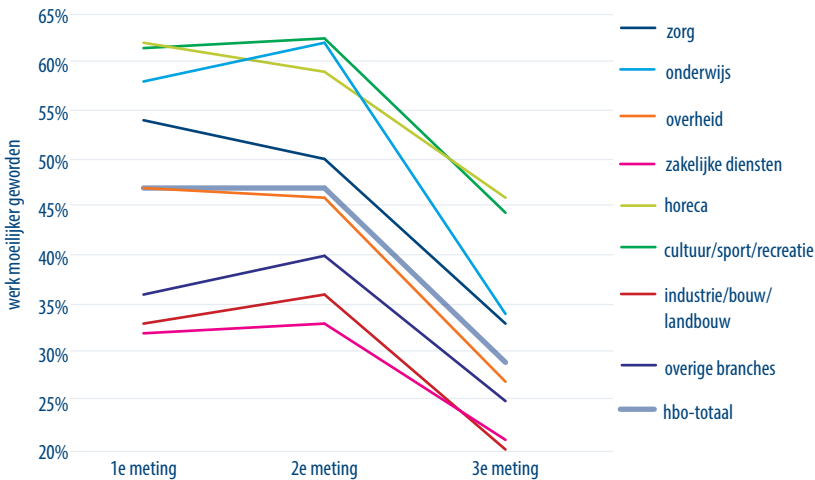
Figuur 3 laat zien dat in het begin van de pandemie bijna de helft van alle afgestudeerden vond dat hun werk door corona moeilijker was geworden. Dit aandeel bleef ook in de 2e meting hoog, maar zakte tot minder dan een derde in de 3e meting. Er zijn grote verschillen hierin tussen branches, en weer zijn het afgestudeerden in de horeca en de cultuur/sport/recreatie sector die het zwaarst zijn getroffen. Ook in het onderwijs gaf een hoog aandeel aan dat het werk door corona moeilijker was geworden, al zakte dit aandeel vrij scherp in de 3e meting. Ook in de zorg vond men bovengemiddeld vaak dat het werk door corona moeilijker was geworden. Het minst last van de crisis in dit opzicht hadden afgestudeerden die werkzaam waren in de zakelijke diensten en de productie-sectoren industrie, bouw en landbouw. In alle branches is het aandeel gezakt in de 3e meting, maar op de onderwijssector na blijven de verschillen grotendeels ongewijzigd.

Uit nadere vragen gesteld in de 2e en 3e meting blijkt dat de moeilijkheden vooral te maken hadden met de manier waarop de werktaken waren ingericht en uitgevoerd (respectievelijk 74% en 66% gaf dit aan). Verder gaf respectievelijk 39% en 36% aan moeilijkheden te hebben ervaren met het combineren van werk en privé. Een kleiner deel van de afgestudeerden gaf aan moeite te hebben gehad met omgaan met tools of technologieën, of met de producten en diensten die hun bedrijf of organisatie aanbood.

Figuur 3

Mate waarin werk door corona als moeilijker wordt ervaren, naar toenmalige branche

Deze diversiteit in redenen voor het moeilijker worden van het werk is ook terug te zien in opmerkingen van respondenten bij de 1e meting. Voor velen is het praktisch erg lastig geworden om hun werk uit te voeren, en soms gaan belangrijke onderdelen van de geleverde diensten zelfs verloren. Het werk wordt voor sommigen uitgekleed en zelfs gedowngraded, voor anderen levert het fysiek ongemak op, en voor een deel vormt het wegvallen van een duidelijk onderscheid tussen werk en privé een onwelkome inbreuk op hun privéleven.

Afgestudeerden aan het woord: werk moeilijker geworden in begin crisis

"Als muziektherapeut kan ik niet altijd de 1,5 meter afstand bewaren"

"De mate van structuur door het thuiswerken ontbreekt bij mij"

"... andere taken toegedeeld binnen het bedrijf waar een hbo-opleiding geen vereiste is"

"... geen experimenten kunnen doen op werk voor mijn promotieonderzoek"

"Veel meer achter mijn laptop moeten zitten, is niet bevorderlijk voor mijn rug en schouders"

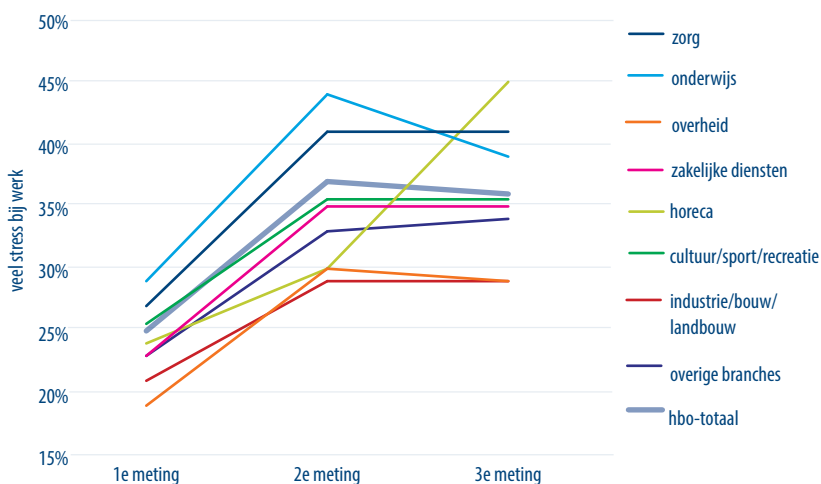
"Door thuiswerken komen verbaal agressieve cliënten via telefoongesprekken in jouw veilige haven wat maakt dat dit heel ongemakkelijk voelt"

2.3 Gevolgen voor beleving werksituatie

Een derde gevolg van de pandemie voor de werksituatie vloeit vermoedelijk voor een groot deel voort uit een combinatie van het verlies aan werkzekerheid en de toegenomen moeilijkheid om het werk uit te kunnen voeren, namelijk de verhoogde mate van stress en zorgen bij het uitvoeren van werk. Figuur 4 toont het verloop van werkgerelateerde stress gedurende de crisis.

Figuur 4

Mate waarin men door corona veel stress ervaart bij het werk, naar toenmalige branche

Ongeveer een kwart van alle afgestudeerden gaf in de eerste maanden van de crisis aan dat ze veel of zeer veel stress ervoeren. Dit aandeel nam toe (tot 37%) in de 2e meting en bleef bijna even hoog in de 3e meting. We zien dus bij dit kenmerk niet de daling in de 3e meting die we zagen bij de kans op werk en de moeilijkheid om de werktaken uit te voeren. De toename in stress in het eerste jaar van de crisis was vooral zichtbaar in de zorg en het onderwijs, in de cultuur/sport/recreatiesector en in de horeca. Opvallend is dat in de horeca dit pas in de 3e meting tot uitdrukking kwam in het aandeel dat veel werkstress ervaart.

Uit opmerkingen van afgestudeerden in de 3e meting bleek dat stress bij werk vaak direct gerelateerd was aan de toegenomen druk op de zorgsector door corona. Bij sommigen leverde de verstoorde balans tussen werk en privé stress op, terwijl bij anderen onzekerheid over de toekomst als stressvol werd ervaren.

Afgestudeerden aan het woord: ervaart (nog) veel stress bij werk in najaar 2021

“... we werken met z'n allen altijd heel hard en mensen beginnen nu uit te vallen waardoor de draagkracht nog lager wordt.”

“Ik werk in een verpleeghuis waar het ernstig mis was qua coronabesmettingen en overlijdens”

“Het vele thuiswerken heeft er vermoedelijk mede voor gezorgd dat ik beginnend overspannen raak”

“We worden er niet altijd volledig op de hoogte gehouden over veranderingen binnen de organisatie, waardoor je spontaan verrast kan worden met een vervelende verandering of grote aanpassing van je werkzaamheden”

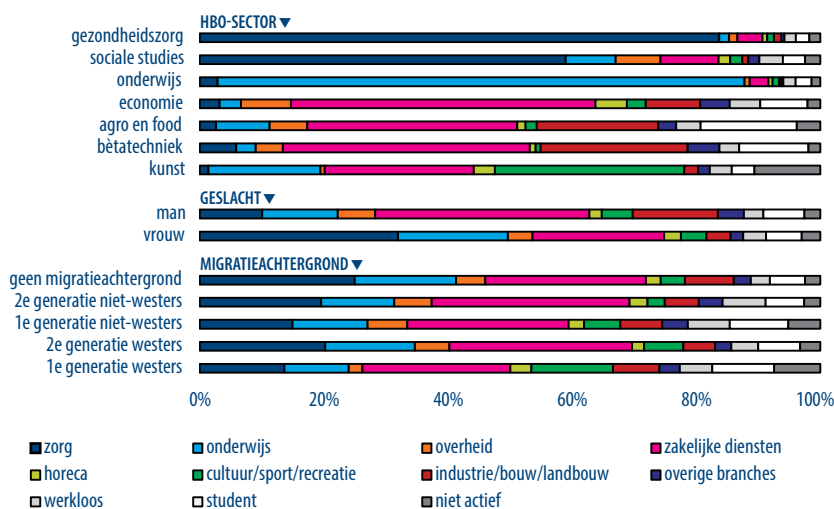
“Momenteel veel stress over maatregelen, oplopende cijfers en angst voor sluiting”

2.4 Verschillen tussen deelpopulaties

Het is aannemelijk dat de arbeidsmarktgevolgen van de coronacrisis voor verschillende deelpopulaties voor een groot deel volgen uit het feit dat deze groepen ongelijk verdeeld zijn over branches. In dit rapport kijken we naar drie dimensies van deelpopulaties, door de resultaten nader uit te splitsen naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond. Figuur 5 laat zien hoe deze deelpopulaties verdeeld zijn over branches waarin men één jaar na afstuderen werkzaam was. De verschillende hbo-sectoren verschillen vanzelfsprekend sterk in termen van hoe ze over branches zijn verdeeld. Zoals verwacht werken afgestudeerden van de hbo-sectoren gezondheidszorg en sociale studies één jaar na afstuderen vooral in de zorgbranche, en afgestudeerden van de sector onderwijs

komen overwegend in de onderwijsbranche terecht. Bij de andere sectoren is het beeld meer gemengd, maar afgestudeerden van de sectoren economie, agro en food en bèta-techniek komen het vaakst in de zakelijke dienstverlening terecht, en afgestudeerden kunst het vaakst in de cultuur-, sport- en recreatiebranche.

Figuur 5
Maatschappelijke positie en (voor werkenden) branche 1 jaar na afstuderen, naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond

Er zijn ook sterke verschillen naar geslacht die voor een groot deel met de sector-verdeling samenhangen. Vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de zorg-, welzijn- en onderwijsbranches, mannen in branches die meer gericht zijn op de vrije markt. Een soortgelijk verschil, zij het minder geprononceerd, zien we bij migratieachtergrond⁴, waarbij vooral migranten van de 1e generatie relatief weinig in de zorg en het onderwijs werkzaam zijn, en relatief veel in de zakelijke dienstverlening. Afgestudeerden met een 1e generatie westerse achtergrond zijn ook relatief vaak werkzaam in cultuur/sport/recreatiebranche.

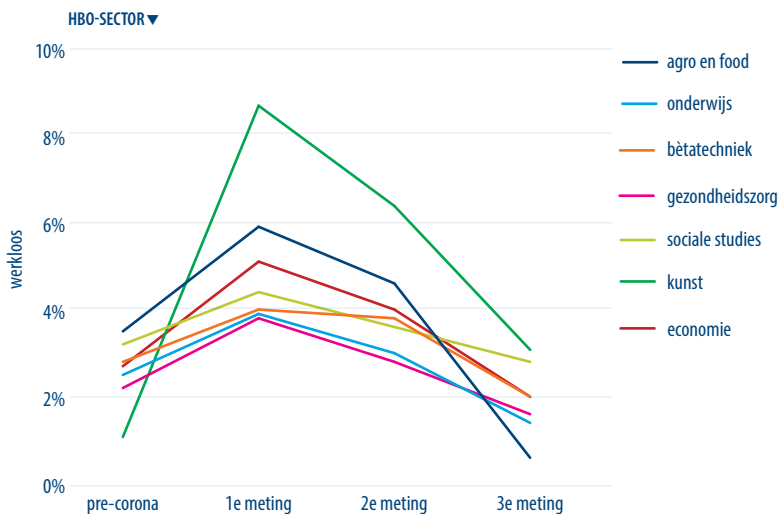
Figuur 6, Figuur 7 en Figuur 8 laten de overgebleven verschillen in werkloosheid zien naar respectievelijk hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond, ná controle voor de branche waarin de afgestudeerden een jaar na afstuderen werkzaam waren.

⁴ Een migratieachtergrond wil zeggen dat de afgestudeerden zelf en/of hun ouders buiten Nederland zijn geboren. We maken onderscheid tussen westerse en niet-westerse achtergronden. Afgestudeerden met een westerse achtergrond komen veelal uit de buurlanden en de overige EU, maar ook uit bijvoorbeeld Noord-Amerika, terwijl bij niet-westerse achtergronden het veelal om mensen uit het Midden-Oosten of Noord-Afrika gaat. Een eerste generatie migratieachtergrond wil zeggen dat de respondent zelf buiten Nederland is geboren, een tweede generatie achtergrond wil zeggen dat men in Nederland is geboren maar minstens één van de ouders in het buitenland.

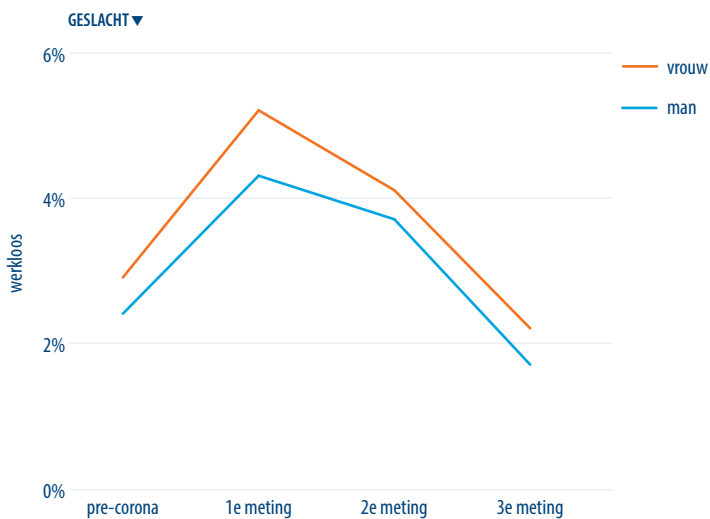
Figuur 6

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, naar hbo-sector

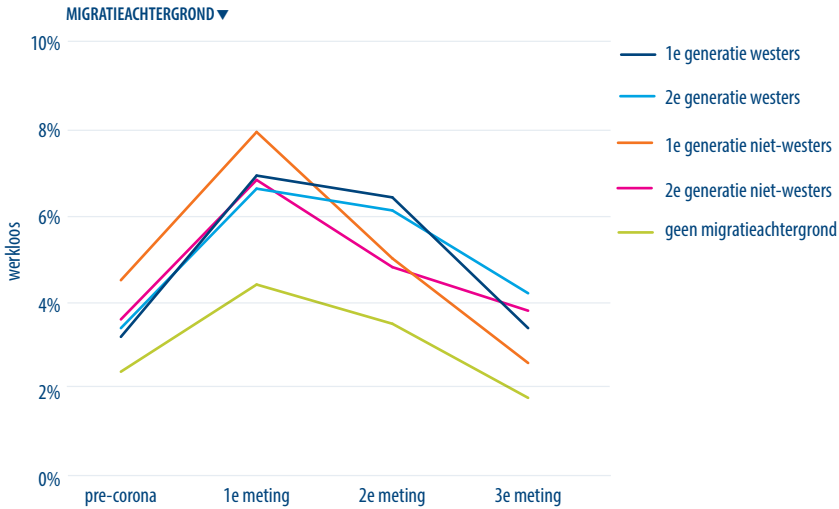
Figuur 7

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, naar geslacht

Figuur 8

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, naar migratieachtergrond

Uit Figuur 6 blijkt dat zelfs na controle voor de branche waarin men een jaar na afstuderen in werkzaam was, de werkloosheid in het begin van de crisis vooral omhoog is gegaan onder afgestudeerden van de sector kunst. Ook onder afgestudeerden van de sectoren economie en agro en food was aanvankelijk een relatief sterke stijging te zien, maar bij de 3e meting is onder afgestudeerden uit deze sectoren nauwelijks sprake van werkloosheid. Onder afgestudeerden van de overige sectoren is het effect van de pandemie op de werkgelegenheid zeer beperkt.

Figuur 7 laat zien dat vrouwen al vóór de pandemie te maken hadden met iets hogere werkloosheid dan mannen, en dat dit verschil toenam in het begin van de pandemie. Later, bij de 2e en 3e metingen, nam het verschil weer af, maar vrouwen bleven een hogere kans op werkloosheid dan mannen behouden.

Afgestudeerden met een 1e generatie westerse migratieachtergrond waren zowel vóór de pandemie als in de eerste maanden na het begin van de crisis vaker werkloos dan afgestudeerden zonder migratieachtergrond (Figuur 8), maar haalden dit verschil later voor een groot deel in. Andere vormen van migratieachtergrond zijn ook in termen van baankansen zwaarder getroffen door de pandemie dan afgestudeerden met geen migratieachtergrond.

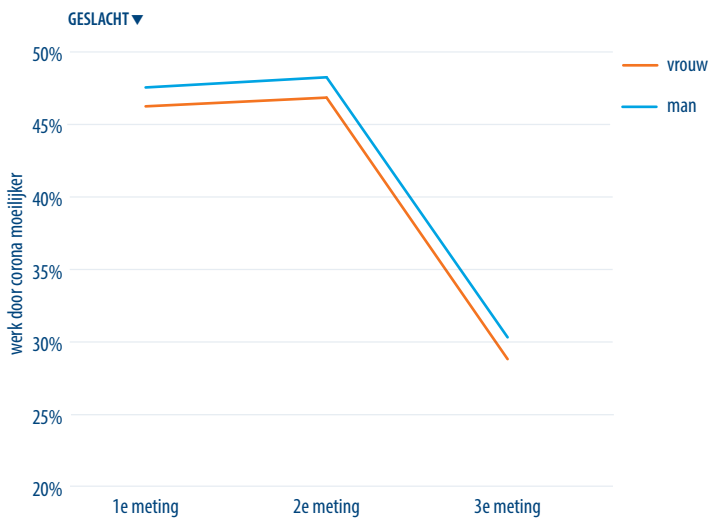
Figuur 9

Mate waarin werk door corona als moeilijker wordt ervaren, naar hbo-sector

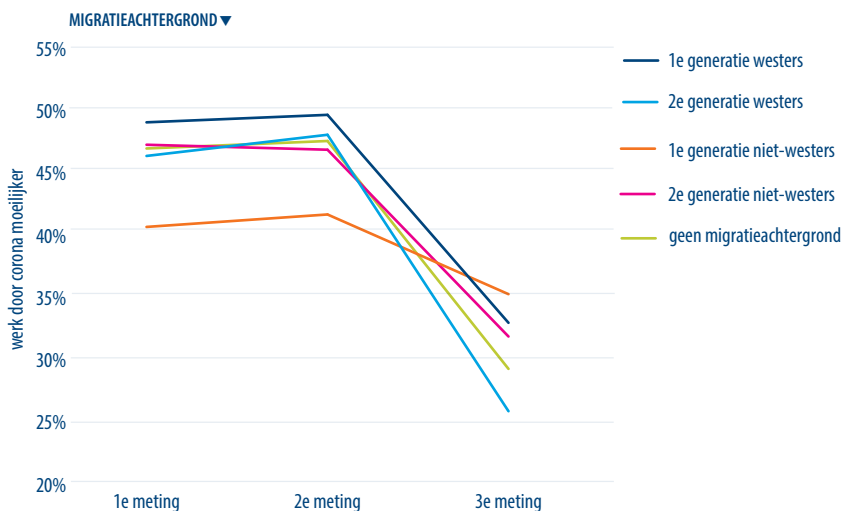
Figuur 10

Mate waarin werk door corona als moeilijker wordt ervaren, naar geslacht

Figuur 11

Mate waarin werk door corona als moeilijker wordt ervaren, naar migratieachtergrond

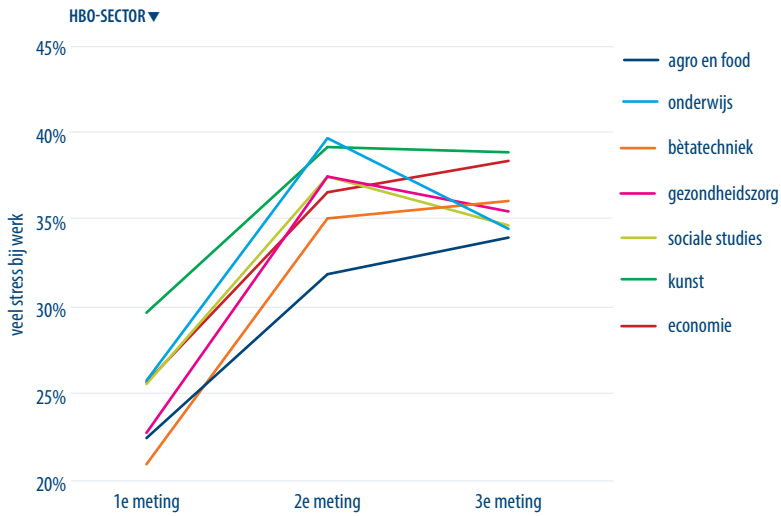

Uit Figuur 9 blijkt dat het werk vooral moeilijker is geworden voor afgestudeerden in de sectoren kunst, onderwijs, sociale studies en in iets mindere mate gezondheidszorg. Anders dan bij afgestudeerden van andere sectoren is voor kunstenaars het werk ook relatief vaak moeilijk gebleven in de latere fase van de pandemie. Er zijn weinig verschillen hierin naar geslacht (Figuur 10). Opvallend is dat het aandeel 1e generatie westerse migranten dat het werk door corona moeilijker is gaan vinden, nauwelijks is veranderd gedurende de pandemie (Figuur 11). Dit is anders bij de andere groepen (inclusief afgestudeerden met geen migratieachtergrond), die bij de eerste twee metingen aangaven veel last van de pandemie te hebben gehad op dit onderdeel. Wel is deze situatie met name onder afgestudeerden met een 2e generatie westerse achtergrond bij de 3e meting flink beter geworden.

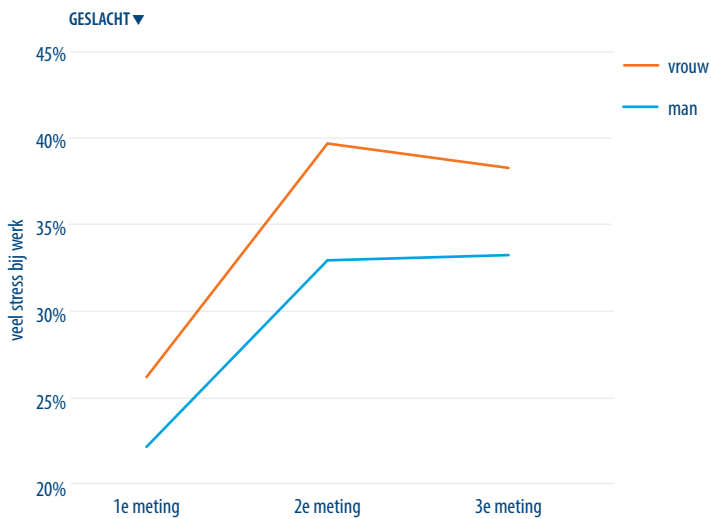
Figuur 12

Mate waarin men door corona veel stress ervaart bij het werk, naar hbo-sector

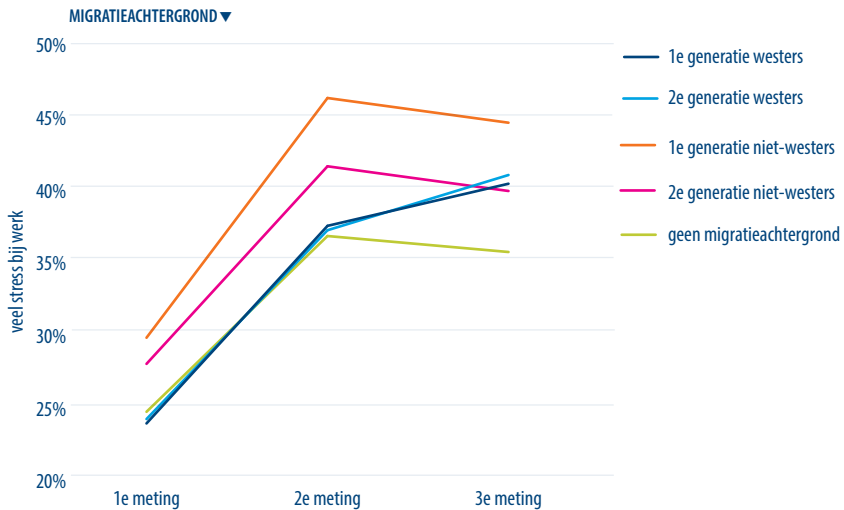
Figuur 13

Mate waarin men door corona veel stress ervaart bij het werk, naar geslacht

Figuur 14

Mate waarin men door corona veel stress ervaart bij het werk, naar migratieachtergrond

De mate van stress bij werk is relatief hoog onder afgestudeerden van de sectoren kunst, onderwijs, sociale studies en gezondheidszorg (Figuur 12). Opvallend is dat de mate van stress onder afgestudeerden van de sectoren onderwijs en sociale studies scherp toenam tijdens de 2e meting middenin de lange lockdown, om weer af te nemen bij de 3e meting. Vrouwen ervoeren een stuk meer stress bij hun werk dan mannen, vooral bij de 2e meting (Figuur 13). Ook onder afgestudeerden met een 1e generatie westerse migrantachtergrond is de stress bij de 2e meting flink toegenomen (Figuur 14).

3 Persoonlijke situatie en beleving

De gevolgen van de COVID-19 pandemie zijn uiteraard niet beperkt tot de economische sfeer. Ook in het privéleven van veel mensen heeft deze crisis diepe sporen achtergelaten. Deze gevolgen zijn voor een groot deel terug te voeren op de beperkende overheidsmaatregelen die zijn ingevoerd, waardoor veel mensen voor lange perioden relatief afgesloten van de buitenwereld leefden. Het meest directe gevolg hiervan is een vermindering van het gevoel van verbondenheid met familie, vrienden en de maatschappij als geheel. Zo vaak en lang opgesloten zijn in de eigen woning, kan ook leiden tot meer stress in de thuisomgeving. Meer in het algemeen zou men zich door de crisis minder gelukkig kunnen gaan voelen.

Het is mogelijk dat zulke ervaringen voor een deel uit de arbeidsmarktsituatie kunnen voortvloeien. Het hebben van werk – vooral buitenshuis – geeft wellicht een sociale uitlaatklep, evenals een financiële “boost”, die privé zorgen zou kunnen verlichten. Het kan echter ook een bron van drukte en spanning zijn. Het is verder aannemelijk dat de beperkingen die de coronamaatregelen hebben op de mogelijkheden voor sociale contacten buiten het werk van grote invloed zijn op het persoonlijke welbevinden van afgestudeerden. Mensen die ondanks alles een actief netwerk van familie en vrienden hebben weten te onderhouden, zouden wellicht beter in staat zijn om positief te blijven tijdens de pandemie.

In dit hoofdstuk wordt eerst het aantal en de frequentie van contacten met familie en vrienden kort beschreven. Daarna wordt ingegaan op hoe de werksituatie en het bestaan van een netwerk van sociale contacten samenhangen met het gevoel van sociale inbedding, de mate van stress thuis, en het gevoel van geluk in het algemeen. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre verschillen overblijven in deze uitkomsten naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond, nadat voor de werksituatie en sociale contacten is gecontroleerd.

3.1 Sociale contacten

Tabel 1 geeft een overzicht van de sociale contacten van afgestudeerden bij de 2e en 3e meting van de pandemie (de betreffende vragen zijn niet gesteld bij de 1e meting).

Tabel 1

Sociale contacten afgestudeerden

	2e meting	3e meting
Contact familieleden		
minstens 4 contacten	59%	71%
contact minstens wekelijks	87%	93%
Contact vrienden		
minstens 4 contacten	58%	73%
contact minstens wekelijks	74%	85%

Opvallend is dat de meeste afgestudeerden er goed in geslaagd zijn om relatief veel contacten met familie en vrienden te onderhouden. Een meerderheid van afgestudeerden heeft contact met minstens 4 familieleden en/of vrienden. In de meeste gevallen is dit contact minstens wekelijks. Zowel het aantal als de frequentie van de contacten nam toe tussen de 2e en 3e meting. De keerzijde van dit alles is dat er een deel van de afgestudeerden is dat relatief weinig contacten heeft gehad, en/of contacten heeft die men weinig gezien heeft. Vooral deze afgestudeerden zijn potentieel extra kwetsbaar in termen van hun persoonlijke welbevinden tijdens de pandemie.

3.2 Gevolgen werk en leefsituatie voor sociale inbedding

In deze paragraaf wordt gekeken naar de relatie tussen enerzijds de werksituatie en leefsituatie van afgestudeerden, en anderzijds de mate waarin men zich voldoende ingebed voelt in de eigen sociale omgeving. De mate waarin men zich sociaal ingebed voelt wordt aangegeven door de gemiddelde schaalwaarde van vier stellingen in de vragenlijst:

1. Ik heb veel vrienden/bekenden in de omgeving bij wie ik desnoods terecht kan
2. Ik heb een hechte familie
3. Er zijn genoeg mensen om me heen die ik volledig vertrouw
4. Ik heb genoeg mensen om me heen die me dierbaar zijn.

De antwoordmogelijkheden bij deze stellingen, en dus van het samengestelde schaal, varieert van -5 ("helemaal oneens") tot +5 ("helemaal eens"). Tabel 2 laat zien hoe de schaalwaarde zich verhoudt tot de maatschappelijke positie van afgestudeerden en het aantal en de frequentie van hun sociale contacten.

Tabel 2

Impact van arbeidsmarkt- en sociale contacten op het gevoel van sociale inbedding (schaal)

	2e meting	3e meting
Maatschappelijke positie		
betaald werk	2,8	2,8
student	2,7	2,6
werkloos	2,2	2,5
niet actief	2,3	2,7
Aantal contacten familieleden		
3 of minder	2,3	2,0
4 of meer	3,1	3,1
Frequentie contact familieleden		
maandelijks of minder	2,3	1,7
wekelijks of meer	2,8	2,8
Aantal contacten vrienden/kennissen		
3 of minder	2,4	2,0
4 of meer	3,0	3,0
Frequentie contact vrienden/kennissen		
maandelijks of minder	2,7	2,3
wekelijks of meer	2,8	2,8

Opvallend is dat onder alle onderscheiden groepen het gemiddelde ruim boven nul is, meestal met twee schaalpunten of meer. Dat gezegd, sommige groepen scoren duidelijk hoger of lager dan anderen. Zo blijken bij de 2e meting, die plaatsvond middenin een lange en strenge lockdown, werkenden en studenten zich duidelijk beter ingebed te voelen dan werklozen en niet-actieven. Opvallend is het feit dat dit verschil nagenoeg is verdwenen bij de 3e meting, die plaatsvond in een periode van relatieve versoepeling. Dit zou kunnen suggereren dat werk en studie vooral tijdens de lockdown een belangrijke sociale uitlaatklep hebben gevormd, waartoe werklozen en niet-actieven in die periode geen toegang hadden.

Zoals zou mogen worden verwacht, voelen afgestudeerden die objectief meer in contact komen met familie en vrienden zich beter ingebed in de samenleving. Het aantal contacten lijkt daarbij iets belangrijker te zijn dan de frequentie daarvan. Opvallend is dat – anders dan bij maatschappelijke positie – de verschillen juist groter zijn bij de 3e meting dan bij de 2e meting. Dit is vermoedelijk minstens voor een deel een selectie-effect: omdat er geen sterke externe redenen zijn om in een periode van versoepeling weinig sociale contacten te hebben, lijkt aannemelijk dat het veelal om mensen gaat die uit zichzelf er niet in slagen om veel onder de mensen te komen. Of het hierbij om een duurzame persoonlijkheidstrek gaat die al voor de pandemie bestond, of voor een deel om een reactie op de lange periode van isolatie, valt op basis van de cijfermatige data niet te zeggen.

Uit citaten van afgestudeerden kan iets meer worden achterhaald hierover. In een aantal gevallen geven afgestudeerden die zich beperkt ingebed voelen aan dat hun sociale netwerken als gevolg van de pandemie gekrompen zijn. Ook op het werk lijkt sprake te zijn geweest van een cultuurverandering, waardoor het een stuk moeilijker is geworden om netwerken te onderhouden. En hoewel soms ook begrip doorschemert voor de overheidsmaatregelen, wordt de maatschappelijke tweedeling die mede hierdoor is ontstaan ook betreurd.

Afgestudeerden aan het woord: beperkte mate van sociale inbedding in najaar 2021

“Mijn vrienden wonen ver weg en ik kan niet verhuizen omdat ik niet kan concurreren op de markt”

“Netwerkmogelijkheden zijn bij mij helemaal vervallen waardoor ik geen carrière opties meer heb”

“Ik vind de beperkende maatregelen vanuit de overheid noodzakelijk om mijn eigen gezondheid en die van anderen te beschermen”

“Op werk heb je niet de contacten die je normaal wel hebt, ook bij wisselen van baan kan het dus best wel tegenvallen”

“Sociale contacten die door corona uit elkaar zijn gehaald vanwege allerlei opvattingen, daardoor een twee verdeling in vriendengroepen en een lastige situatie met contact te onderhouden”

3.3 Gevolgen werk en sociale contacten voor persoonlijke beleving

Een gevoel van sociale isolatie is slechts één manier waarop de pandemie het persoonlijke welbevinden van mensen kan beïnvloeden. De beperkende regels en wisselende omstandigheden kunnen na verloop van tijd gaan drukken op de thuissituatie. Naar verwachting zal dit ook verschillen afhankelijk van of men afleiding heeft in de vorm van werk of studie, en van de mate waarin men erin slaagt om een netwerk van sociale contacten te onderhouden. In Tabel 3 wordt gekeken naar de relatie tussen enerzijds de werksituatie en sociale netwerken van afgestudeerden, en anderzijds de mate waarin ze stress ervaren thuis.

Tabel 3Impact van arbeidsmarkt- en sociale contacten^a op stress thuis

	1e meting	2e meting	3e meting
Maatschappelijke positie			
betaald werk	13%	21%	18%
student	30%	39%	37%
werkloos	24%	34%	24%
niet actief	25%	25%	22%
Aantal contacten familieleden			
3 of minder	n.v.t.	26%	23%
4 of meer	n.v.t.	19%	16%
Frequentie contact familieleden			
maandelijks of minder	n.v.t.	22%	20%
wekelijks of meer	n.v.t.	22%	18%
Aantal contacten vrienden/kennissen			
3 of minder	n.v.t.	25%	23%
4 of meer	n.v.t.	20%	16%
Frequentie contact vrienden/kennissen			
maandelijks of minder	n.v.t.	23%	19%
wekelijks of meer	n.v.t.	22%	18%

Noot ^a: Niet gevraagd in de 1e meting

Werkende afgestudeerden blijken gedurende de pandemie minder last te hebben gehad van stress thuis dan andere groepen. Werk zorgt wellicht voor afleiding en biedt – voor sommigen tenminste – de mogelijkheid om vaker uit huis te zijn. Opvallend is het feit dat studenten gedurende de pandemie het vaakst aangeven last te hebben van stress in de thuisomgeving. Gezien het feit dat onderwijs tijdens de pandemie veelal online plaatsvond, was dit wellicht ook te verwachten. Bij zowel werkenden als studenten bleef de mate van stress thuis bij de 3e meting – die plaatsvond in een periode van relatieve versoepeling – bijna even hoog als bij de 2e meting – die plaatsvond middenin een lange lockdown. Bij werklozen daarentegen zakt de stress in de thuissituatie bij de 3e meting terug naar het niveau van de 1e meting. Bij niet-actieven verandert de stress thuis niet veel tijdens de pandemie.

Het hebben van veel sociale contacten lijkt samen te hangen met minder stress thuis. Interessant is de bevinding dat de frequentie van die contacten niet veel uitmaakt. Dit zou kunnen betekenen dat sociale contacten veelal een emotionele rol spelen, een gevoel dat deze mensen er voor je zijn mocht je hen nodig hebben.

Uit citaten van afgestudeerden blijkt dat stress in de thuissituatie soms een direct gevolg is van de objectieve situatie – een lastige woningmarkt, veel thuis moeten werken, gebrek aan ondersteuning – en soms van een gevoel van onbegrip en miskenning.

Afgestudeerden aan het woord: veel stress thuis in najaar 2021

"... geen woning kunnen vinden geeft stress"

"Thuiswerken met 2 peuters ... brengt veel stress"

"Studenten en jongeren worden afgebeeld als mensen die gemakkelijk terugveren wanneer de crisis eenmaal voorbij is. Ik denk dat dit onterecht is"

"Ik wil een goed functionerend persoon in de maatschappij zijn, maar op deze manier wordt het mij wel erg moeilijk gemaakt"

"Overbelast door depressieve vrouw en thuiszitten kinderen zonder goede begeleiding"

Om een overkoepelende indruk te krijgen van de mate van persoonlijk welbevinden van afgestudeerden, hebben wij ze bij de 2e en 3e meting gevraagd om aan te geven hoe gelukkig ze zich voelden. In Tabel 4 wordt gekeken naar de relatie tussen enerzijds de werksituatie en sociale netwerken van afgestudeerden, en anderzijds de mate waarin ze aangeven gelukkig te zijn.

Tabel 4

Invloed van arbeidsmarkt- en leefsituatie op kans op gelukkig zijn

	2e meting	3e meting
Maatschappelijke positie		
betaald werk	53%	65%
student	37%	51%
werkloos	35%	43%
niet actief	42%	64%
Aantal contacten familieleden		
3 of minder	44%	55%
4 of meer	57%	68%
Frequentie contact familieleden		
maandelijks of minder	52%	61%
wekelijks of meer	52%	65%
Aantal contacten vrienden/kennissen		
3 of minder	47%	55%
4 of meer	55%	67%
Frequentie contact vrienden/kennissen		
maandelijks of minder	54%	62%
wekelijks of meer	51%	65%

Werkenden zijn veel vaker gelukkig dan zowel studenten als werklozen. Opvallend genoeg zijn niet-actieven ook gelukkiger dan deze groepen, vooral bij de 3e meting.

Afgestudeerden die in contact zijn met relatief veel familieleden en/of vrienden zijn vaker gelukkig dan afgestudeerden die in contact met minder mensen zijn. Net als bij de mate van stress thuis maakt de frequentie van zulke contacten weinig uit. Dit versterkt de indruk dat de rol van sociale netwerken wellicht meer ligt in een gevoel van verankering in de samenleving dan in het hebben van veel gezamenlijke activiteiten en dergelijke. In alle groepen is sprake van veel meer geluk bij de 2e meting dan bij de 3e meting.

Uit citaten van afgestudeerden zelf blijkt dat zij het ontbreken van een gelukkig gevoel vaak direct in verband brengen met de pandemie en de bijbehorende maatregelen. Sociale isolatie, de onzekerheid omtrent de toekomst, de perceptie van regelzucht bij de overheid, de sleur, de moeilijkheden van het zorgen voor kinderen, een eigen COVID-19-besmetting zijn allemaal factoren die op het persoonlijke welbevinden drukken.

Afgestudeerden aan het woord: (zeer) ongelukkig zijn in najaar 2021

“Mijn mentale welzijn lijdt onder de isolatie, maar nog meer onder de druk die ik onder ... hoe onzeker het was of ik een vast contract zou krijgen, hoe er met zieken werd omgegaan”

“Door het vele thuiswerken (1,5 jaar) voel ik mij ook eenzaam/niet passend in de samenleving”

“Het verkrijgen van overheidssteun heeft in de gemeente buitenproportioneel veel bureaucratische onzin veroorzaakt”

“Ik ben zelf langdurig ziek geworden als gevolg van een COVID-besmetting en raak daardoor mogelijk (deels) arbeidsongeschikt”

“Ik maak me zorgen om de psychische problemen van mijn kind die mede door corona zijn ontstaan”

“Ik wil weer terug naar normaal. Leven in vrijheid zonder angstcampagnes en tweedeling”

“Kinderen in coronatijd is erg vervelend, omdat ze nergens naar toe konden”

“Nog een lockdownwinter gaat heel veel kapot maken in Nederland”

3.4 Verschillen tussen deelpopulaties

Net als bij arbeidsmarkttuitkomsten ligt het voor de hand dat verschillen tussen deelpopulaties in verschillende aspecten van persoonlijke welbevinden, veelal te verklaren zijn door de werksituatie en de sociale netwerken van de betreffende afgestudeerden. Toch blijven er weer flinke verschillen over, zoals de volgende twee tabellen laten zien. In Tabel 5 wordt gekeken naar de mate waarin het gevoel van sociale inbedding verschilt naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond, ná controle voor de werksituatie en sociale netwerken.

Tabel 5

Sociale inbedding naar deelpopulatie

	2e meting	3e meting
Hbo-sector		
agro en food	2,5	2,4
onderwijs	2,8	2,7
bètatechniek	2,6	2,6
gezondheidszorg	2,9	2,9
sociale studies	2,9	2,9
kunst	2,8	2,8
economie	2,8	2,8
Geslacht		
vrouw	2,9	2,8
man	2,6	2,6
Migratieachtergrond		
1e generatie westers	2,6	2,6
2e generatie westers	2,7	2,7
1e generatie niet-westers	2,3	2,4
2e generatie niet-westers	2,7	2,6
geen migratieachtergrond	2,8	2,8

Zelfs na controle voor maatschappelijke positie en sociale netwerken blijkt het gevoel van sociale inbedding duidelijk tussen deze deelpopulaties te verschillen. Afgestudeerden van de hbo-sectoren gezondheidszorg en sociale studies zijn zowel bij de 2e als de 3e meting relatief sterk ingebed. Afgestudeerden van de sectoren agro en food en bètatechniek daarentegen geven aan minder sterk ingebed te zijn. Vrouwen zijn ook op beide meetmomenten sterk ingebed dan mannen. Wanneer we naar migratieachtergrond kijken zien we de sterkste inbedding onder afgestudeerden met geen migratieachtergrond, terwijl 1e generatie niet-westerse migranten het minst goed zijn ingebed. Dit laatste resultaat zou een indicatie kunnen zijn dat de mate van inbedding mede bepaald wordt door afstand tot en bekendheid met het Nederlandse cultuur.

Tabel 6

Stress thuis en geluk naar deelpopulatie, vóór en ná controle voor arbeidsmarkt- en leefsituatie

	veel stress thuis			veel geluk	
	1e meting	2e meting	3e meting	2e meting	3e meting
Hbo-sector					
agro en food	13%	19%	18%	52%	63%
onderwijs	16%	23%	16%	55%	67%
bètatechniek	13%	22%	17%	50%	64%
gezondheidszorg	13%	21%	16%	54%	65%
sociale studies	15%	22%	18%	54%	66%
kunst	18%	26%	24%	43%	59%
economie	13%	21%	19%	52%	64%
Geslacht					
vrouw	15%	23%	19%	50%	62%
man	13%	19%	16%	55%	69%
Migratieachtergrond					
1e generatie westers	16%	19%	18%	47%	61%
2e generatie westers	17%	23%	17%	50%	62%
1e generatie niet-westers	24%	29%	25%	48%	59%
2e generatie niet-westers	19%	30%	26%	49%	57%
geen migratieachtergrond	14%	21%	18%	52%	65%

Zoals Tabel 6 laat zien, blijven ook in termen van stress thuis en geluk aanzienlijke verschillen over tussen deelpopulaties zelfs na controle voor maatschappelijke positie en sociale netwerken. Afgestudeerden van de sector kunst hebben relatief vaak last van stress in de thuissituatie, en zijn minder vaak gelukkig, dan afgestudeerden van andere hbo-sectoren. Ondanks het feit dat vrouwen gemiddeld sterker ingebed zijn dan mannen (zie Tabel 5), hebben ze vaker last van stress in de thuissituatie en zijn ze minder vaak gelukkig dan mannen. Niet-westerse migranten, zowel van de 1e als de 2e generatie, hebben vaker last van stress thuis dan westerse migranten en afgestudeerden zonder migratieachtergrond. Ze zijn ook relatief zelden gelukkig, als zijn de verschillen ten opzichte van andere groepen minder groot in dit geval.

4 Bredere gevolgen van corona voor werk en leven van afgestudeerden

Waar het in de twee voorgaande hoofdstukken ging om de gevolgen van de COVID-19 pandemie voor het leven van afgestudeerden van dag tot dag, gaan we in dit hoofdstuk op zoek naar indicaties in hoeverre de crisis veranderingen teweeg heeft gebracht in hoe afgestudeerden tegen hun leven, en de wereld in het algemeen aankijken. Dit zijn veranderingen die lang kunnen blijven voortbestaan nadat de crisis voorbij is, met potentieel vergaande gevolgen voor zowel het verloop van hun verdere leven als van de maatschappij waarvan zij deel uitmaken. Zoals in de eerdere hoofdstukken, kiezen we drie uitkomsten om een beeld hiervan te schetsen. Eerst geven we de verwachtingen van afgestudeerden zelf weer in termen van de langdurige gevolgen die ze denken dat de crisis zal hebben in termen van hun verdienvermogen, de waarde van hun hbo-diploma, hun sociale leven en hun persoonlijke ontwikkeling. Vervolgens laten we zien hoeveel vertrouwen men nog in het najaar van 2021 had in het coronabeleid van de overheid. Tenslotte kijken we naar een fenomeen dat in sommige arbeidsmarktsectoren sterk naar voren kwam gedurende de crisis, namelijk dat men door de crisis aangespoord is tot nieuwe ideeën in hun werk.

Bij al deze uitkomsten proberen we indicaties te krijgen van de ervaringen en kenmerken van afgestudeerden die hierop van invloed kunnen zijn. Hierna wordt gekeken in hoeverre verschillen overblijven in deze uitkomsten naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond, nadat voor relevante ervaringen is gecontroleerd.

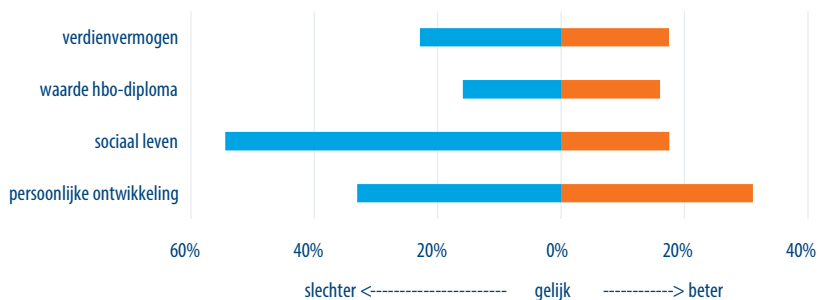
4.1 Verwachte langdurige gevolgen

Bij de 3e meting, in het najaar van 2021, en dus na ruim anderhalf jaar pandemie, zijn afgestudeerden gevraagd welke langdurige gevolgen ze verwachten van de corona-crisis op hun toekomst. Hierbij werden vier aspecten genoemd: hun verdienvermogen, de waarde van hun hbo-diploma, hun sociale leven, en hun persoonlijke ontwikkeling. Ze konden antwoord geven op een schaal van -5 ("door corona veel slechter") tot +5 ("door corona veel beter"), waarbij 0 "door corona niet veranderd" betekende. Figuur 15 geeft het percentage dat een verslechtering dan wel verbetering op deze vier aspecten verwachtte. We kunnen uiteraard op dit moment niet weten in hoeverre deze verwachtingen zullen uitkomen, maar de verwachtingen zijn op zich betekenisvol, omdat ze aangeven met welke "mindset" de afgestudeerden hun verdere loopbaan tegemoetzien.

Figuur 15

Verwachte gevolgen voor langere termijn

Opvallend is dat er op alle vier aspecten naast mensen die denken dat corona een langdurig negatief effect zal hebben, een flink aantal optimisten zijn die juist denken dat ze door corona in de toekomst op de betreffende aspecten vooruit zullen gaan. Relatief weinig afgestudeerden verwachten een langdurig effect van corona - in positief dan wel negatieve zin - op hun verdienvermogen of de waarde van hun hbo-diploma. Er zijn iets meer afgestudeerden die een verslechtering verwachten van hun verdienvermogen dan een verbetering, terwijl dat bij de toekomstige waarde van het hbo-diploma in evenwicht is. Veel meer afgestudeerden anticiperen een langdurig gevolg voor hun sociale leven en/of hun persoonlijke ontwikkeling. De verwachte gevolgen voor het sociale leven zijn overwegend negatief, terwijl die op de persoonlijke ontwikkeling in beide richtingen gaan. Ongeveer een derde van alle afgestudeerden verwacht een langdurige verslechtering door corona in hun persoonlijke ontwikkeling, en een vergelijkbaar percentage een verbetering.

Tabel 7 zoekt naar potentiële determinanten van negatieve dan wel positieve verwachtingen over de toekomst. Hoewel we strikt genomen geen causale verbanden kunnen aanwijzen, is het niet onaannemelijk dat de ervaringen van afgestudeerden m.b.t. hun werk- en leefsituatie op korte termijn, tot op zekere hoogte hun lange termijn verwachtingen zullen beïnvloeden.

Werklozen en studenten verwachten relatief vaker een langdurige verslechtering op alle vier de aspecten dan werkenden en niet-actieven. Er zijn niet veel verschillen in termen van het aandeel dat een verbetering in deze aspecten verwacht, maar op het aspect van de persoonlijke ontwikkeling zijn relatief veel studenten optimistisch over de toekomst.

Mensen die veel angst hebben om hun baan kwijt te raken, evenals mensen die veel financiële problemen hebben, verwachten veel vaker een verslechtering in hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma dan mensen waarvoor die situaties niet in sterke mate gelden. Onzekerheid omtrent de baanzekerheid en zorgen om de finan-

ciële situatie hangen daarentegen weinig samen met de verwachtingen in termen van sociaal leven en persoonlijke ontwikkeling.

Tabel 7
 Relatie werk- en privésituatie met verwachte langdurige ontwikkelingen

	verdienvermogen		waarde hbo-diploma		sociaal leven		persoonlijke ontwikkeling	
	slechter	beter	slechter	beter	slechter	beter	slechter	beter
Maatschappelijke positie								
betaald werk (ref.)	28%	18%	20%	16%	56%	19%	36%	31%
student	43%	14%	30%	12%	61%	20%	38%	41%
werkloos	47%	11%	35%	16%	59%	18%	45%	32%
niet actief	32%	20%	25%	19%	47%	22%	28%	33%
Angst verlies werk								
weinig/geen	27%	18%	19%	16%	56%	18%	36%	31%
veel/zeer veel (ref.)	51%	19%	35%	18%	57%	20%	43%	37%
Financiële problemen								
weinig/geen	22%	17%	15%	16%	54%	17%	32%	31%
veel/zeer veel (ref.)	37%	18%	27%	16%	59%	20%	40%	32%
Nieuwe ideeën opgedaan								
weinig/geen	30%	15%	21%	14%	58%	17%	40%	25%
veel/zeer veel (ref.)	27%	21%	20%	19%	55%	21%	31%	40%
Sociale inbedding								
laag	34%	16%	29%	15%	71%	10%	51%	25%
matig	30%	17%	21%	17%	64%	14%	42%	28%
hoog	29%	19%	21%	17%	59%	19%	36%	34%
zeer hoog (ref.)	26%	17%	19%	15%	48%	21%	31%	31%

Op alle fronten lijkt een sterker gevoel van sociale inbedding gerelateerd te zijn aan een meer optimistische kijk op de toekomst. Dit ligt sterk voor de hand wanneer het gaat om de verwachtingen omtrent het sociale leven, en hier zien we inderdaad de sterkste relatie. Maar ook de verwachtingen omtrent de persoonlijke ontwikkeling zijn positiever onder mensen die zich sterk ingebed voelen in de maatschappij dan onder mensen die minder sterk zijn ingebed. Zelfs op het gebied van het verdienvermogen en de waarde van het hbo-diploma zien we een positieve relatie met sociale inbedding, zij het minder sterk dan bij de andere twee aspecten. Hieruit blijkt dat een sterke inbedding van grote invloed is op de manier waarop afgestudeerden na de pandemie de toekomst tegemoet treden.

Om meer zicht te krijgen op de redenen waarom zo veel afgestudeerden pessimistisch dan wel optimistisch zijn over de langdurige gevolgen van de pandemie in termen van de persoonlijke ontwikkeling hebben we gekeken naar citaten van afgestudeerden.

Afgestudeerden die op dit punt pessimistisch zijn verwijzen vaak naar het remmend effect van de pandemie op activiteiten die ze anders als vanzelfsprekende onderdelen van jong zijn hadden geacht, waarbij ze nu het gevoel hebben dat deze dingen hen ontnomen zijn. Meer algemeen wordt verwezen naar de negatieve impact van de restricties op de geestelijke gezondheid van jonge mensen.

Mensen die optimistisch zijn in termen van hun persoonlijke ontwikkeling verwijzen veelal naar het gegeven dat het een reflectiemoment heeft geleverd dat ze anders niet hadden gehad, waardoor ze veel bewuster zijn gaan nadenken over hoe ze invulling willen geven aan hun leven in termen van gezondheid, rust en levens- en werkdoelen.

Afgestudeerden aan het woord: langdurig effect verwacht op persoonlijke ontwikkeling

Negatief:

"Als 30 jarige nog net het laatste uit je jeugd willen halen en door de abnormale maatregelen is dat simpelweg niet mogelijk"

"Jezelf breder ontwikkelen is lastiger"

"Ik had heel graag meer verre reizen willen maken"

"... achteraf meer last van (minder socializen, minder focus, lagere motivatie, niet kunnen omgaan met veel prikkels)"

"De gevolgen door de coronamaatregelen voor de mentale gezondheid van studenten (en mensen in het algemeen) worden zwaar onderschat"

"Uit verveling vaker alleen gaan blowen. Wat op de lange termijn niet stimuleert"

Positief:

"Ik ben veel gezonder geworden tijdens de crisis en zorg beter voor mezelf, hierdoor geniet ik meer van het leven"

"Corona maatregelen lieten zien wat wel en wat niet belangrijk en essentieel is"

"Door de coronacrisis ben ik meer naar mezelf en mijn functioneren gaan kijken. Hier ben ik blij mee"

"Slachtoffer rol helpt niet - wat er ook gebeurt - je bent zelf voor een groot deel verantwoordelijk voor je toekomst"

"... door de crisis op vooruit gegaan ... mede door persoonlijke groei, hard werk en een fijne kring aan mensen om mij heen"

"Meer tijd gevonden om los van werk en sociale leven tot rust te komen"

4.2 Gevolg van corona voor vertrouwen in de overheid

Het is breed bekend dat het vertrouwen van de Nederlandse burger in de corona-aanpak van de overheid in de loop van de pandemie fors is gedaald. Zo bleek het aandeel van de Nederlandse bevolking dat (heel) veel vertrouwen in de Nederlandse corona-aanpak had te zijn gedaald van 73% in mei/juni 2020 naar slechts 26% in september 2021 (RIVM, 2022). We zien een soortgelijke ontwikkeling onder hbo-afgestudeerden. Het aandeel afgestudeerden dat aangaf vertrouwen in de corona-aanpak van de overheid te hebben nam af van 60% bij de 1e meting en mei/juni 2020 naar 30% bij de 3e meting in september-november 2021.⁵ Het zou lang kunnen duren om dit vertrouwen terug te winnen. Om dit te doen is het belangrijk om zicht te hebben op zaken die aan het verlies van vertrouwen hebben bijgedragen. In Tabel 8 wordt de relatie getoond tussen enerzijds de werk- en privésituatie van afgestudeerden, en anderzijds het vertrouwen in het overheidsbeleid in de 3e meting.

Tabel 8

Relatie werk- en privésituatie met vertrouwen in coronabeleid van de overheid, 3e meting

	Vertrouwen in coronabeleid
Maatschappelijke positie	
betaald werk (ref.)	30%
student	24%
werkloos	22%
niet actief	32%
Angst verlies werk	
weinig/geen	31%
veel/zeer veel (ref.)	22%
Financiële problemen	
weinig/geen	31%
veel/zeer veel (ref.)	20%
Nieuwe ideeën opgedaan	
weinig/geen	27%
veel/zeer veel (ref.)	33%
Sociale inbedding	
laag	20%
matig	24%
hoog	29%
zeer hoog (ref.)	35%

Uit de tabel blijkt dat het vertrouwen laag is onder alle onderscheiden groepen. Met andere woorden, er lijkt voor een groot deel sprake van een algemeen verlies aan vertrouwen, los van de specifieke omstandigheden waarin men zich in deze fase van

⁵ Het verschil in cijfers kan deels liggen aan een verschil in vraagstelling en antwoordmogelijkheden.

de pandemie bevindt. Er zijn echter wel aanzienlijke verschillen te zien. Zo blijken werklozen en studenten minder vaak vertrouwen te hebben behouden dan werkenden en niet-actieven. Ook zijn afgestudeerden die angst hebben om hun baan te verliezen, evenals afgestudeerden met veel financiële problemen, een stuk minder te spreken over het coronabeleid dan mensen waarvoor die situaties niet gelden. Verder hebben afgestudeerden die relatief sterk in de maatschappij zijn ingebed meer vertrouwen dan afgestudeerden die minder goed zijn ingebed. Al deze uitkomsten hebben als gemeenschappelijke noemer een zekere mate van kwetsbaarheid. Wat dat betreft is het interessant om te zien dat mensen die aangeven door corona nieuwe ideeën te hebben opgedaan voor hen werk, meer vertrouwen te hebben in het overheidsbeleid dan afgestudeerden die dat niet hebben vermeld.

Uit citaten van respondenten kan worden opgemaakt hoe lastig het kan zijn om dit vertrouwen terug te winnen. Een deel van de ondervraagden is boos omdat ze zich als niet-gevaccineerde zwaar benadeeld voelen, terwijl anderen juist boos zijn dat zovelen weigeren om zich te vaccineren. Sommigen vinden het beleid niet-proportioneel, of oneerlijk verdeeld tussen groepen die wel of niet kwetsbaar zijn. Er zijn ook veel reacties waaruit blijkt dat men grote twijfels heeft over de deskundigheid en/of integriteit van diegenen die het beleid maken, terwijl anderen de schuld leggen bij de (sociale) media, die angst en onrust zaaien waar rust en zorgvuldigheid nodig zijn.

Afgestudeerden aan het woord: weinig vertrouwen in de overheid in najaar 2021

"... je voelt je [als niet-gevaccineerde] een vies besmettelijk iemand die anderen zeer waarschijnlijk dood maakt. Wat in mijn ogen niet zo is"

"... belachelijk als er weer maatregelen moeten komen, omdat een groot deel van de mensen die in de ziekenhuizen liggen niet gevaccineerd zijn"

"Dit demissionaire kabinet heeft de hele kunstensector kapot gemaakt door een griep met een mortaliteit van 0,13 procent"

"Miljarden worden vrijgemaakt aan een testsamenleving, mondkapjes die nooit gebruikt zijn en het opleiden van BOA's om QRcodes te controleren"

"Kinderen zouden niet gebruikt moeten worden ter bescherming van de ouderen en/of zwakkeren ..."

"De corona 'crisis' zal na een aantal jaren de geschiedenis in gaan als de meest grove volksverlakkerij op wereldniveau ooit"

"... ben niet tegen vaccinaties, maar ik wil dolgraag mijn eigen keuzevrijheid behouden"

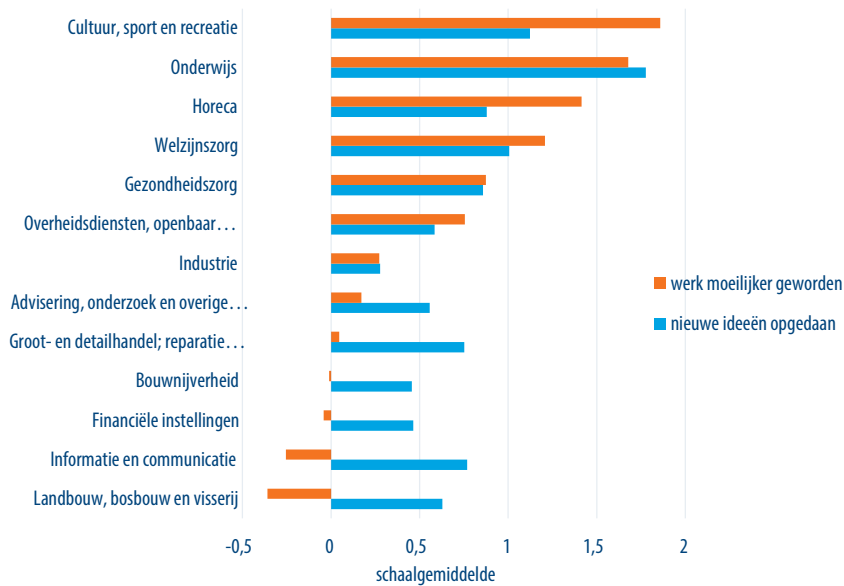
"... nieuws en sociale media draagt bij aan angst en wantrouwen onder de bevolking, zowel bij mensen die het beleid netjes volgen als bij mensen die de overheid wantrouwen"

4.3 Impact van corona op creativiteit

Niet alle gevolgen van de pandemie hoeven negatief te zijn. We zagen bijvoorbeeld al eerder dat veel afgestudeerden een positief effect verwachten van corona op verschillende aspecten van hun leven in de toekomst, en dat deze verwachtingen sterker waren onder mensen die aangaven door corona op nieuwe ideeën te zijn gekomen voor hun werk. In deze paragraaf gaan we meer in detail kijken naar dit laatste fenomeen. Het feit dat veel afgestudeerden in de pandemie niet alleen problemen zagen maar ook mogelijkheden is erg positief. We willen beter begrijpen waar deze creativiteit vandaan komt. Bij het bestuderen van de data viel iets curieus op, namelijk dat afgestudeerden die in branches werkten waar het relatief het vaakst moeilijker was geworden om de eigen werktaken uit te voeren, ook de branches waren waar men het vaakst nieuwe ideeën heeft opgedaan. Deze relatie ging op in alle drie metingen, en een soortgelijk verband is ook te zien bij beroepen en zelfs hbo-sectoren. Figuur 16 laat de relatie naar branche zien bij de 2e meting.

Figuur 16

Mate waarin werktaken moeilijker zijn geworden en waarin men nieuwe ideeën heeft opgedaan in het werk, naar branche

Zoals we al zagen in hoofdstuk 2, is het werk vooral moeilijker geworden in de cultuur, sport en recreatiebranche, in de zorgsector en in het onderwijs. Hoewel de volgorde niet identiek is, zijn dit ook de branches waar het vaakst door corona nieuwe ideeën zijn opgedaan. Het is natuurlijk mogelijk dat het hierbij om een schijnverband gaat, al pleit de consistentie van het patroon over metingen (en ook over andere classificaties) hiertegen.

Als het om een echt verband gaat, blijft de vraag waar dit aan ligt. Het meest voor de hand liggende mechanisme is dat men door de moeilijker geworden werkomstandigheden gedwongen wordt om creatiever te worden. Op individueel niveau is dit echter lastig te toetsen, omdat er sprake is van een kip-ei situatie. Indien men creativiteit effectief inzet in reactie op moeilijkheden bij het uitvoeren van het werk, zou de verwachting zijn dat het werk door deze inzet weer gemakkelijker wordt.

Om meer zicht te krijgen op de vraag of het hier om een echt verband gaat, is een multivariate regressieanalyse gedraaid. Hierin is als uitkomstvariabele *'de mate waarin men aangeeft nieuwe ideeën te hebben opgedaan'* opgenomen. Als voorspeller wordt het branchegemiddelde *'de mate waarin het werk door corona moeilijker is geworden'* gebruikt, evenals de individuele afwijking hiervan. Het branchegemiddelde geeft aan hoe de werkomgeving in het algemeen door corona is veranderd. De verwachting is dat dit gemiddelde ook hoog blijft wanneer men erin slaagt om door inzet van creativiteit het eigen werk weer gemakkelijker te maken. Dit laatste wordt door de individuele afwijking aangegeven. Dit geeft aan in hoeverre het eigen werk meer of minder door corona moeilijker is geworden dan voor de branche als geheel. Als de inzet van creativiteit effectief is, zou deze afwijking geen positieve relatie moeten tonen met het opdoen van nieuwe ideeën.

Creativiteit tijdens corona kan natuurlijk meerdere bronnen hebben. Afgestudeerden zijn de pandemie ingegaan met verschillende competenties, en deze competenties kunnen worden ingezet om tot nieuwe ideeën te komen bij de pandemie. We weten al uit de HBO-Monitor welk niveau men heeft een jaar na afstuderen in een reeks competenties, en we weten tevens op welk niveau werkende afgestudeerden deze competenties inzetten bij hun baan op dat moment. Bij twee competenties in het bijzonder kan worden verwacht dat ze goed van pas kunnen zijn gekomen tijdens de pandemie. Ten eerste, *het goed beheersen van de eigen vakkennis* zou iemand meer opties geven om het werk op een andere manier uit te voeren mocht dat nodig zijn. Ten tweede, *het vermogen om nieuwe ideeën en oplossingen te bedenken* is bij uitstek wat iemand in staat zou kunnen stellen om "out of the box" te kunnen denken tijdens de pandemie. Bij beide competenties geldt dat men meer hieraan zou moeten hebben naarmate men in de gelegenheid is deze competenties kort na afstuderen in hun werk in te zetten. Om dit te toetsen wordt ook het vereiste niveau van deze competenties meegenomen in de analyse.⁶ De resultaten van deze analyse staan voor alle drie de metingen in Tabel 9.

⁶ Omdat het eigen en vereiste niveau onderling sterk gecorreleerd zijn – hetgeen problemen kan opleveren voor de analyses – wordt het vereiste niveau relatief tot het eigen niveau, dat wil zeggen de mate waarin het vereiste niveau hoger of lager is dan het eigen niveau, in de analyse opgenomen.

Tabel 9

Door corona nieuwe ideeën opgedaan voor werk

	1e meting	2e meting	3e meting
Effect moeilijker werktaken			
branchegemiddelde	0,60	0,54	0,39
individuele afwijking	-0,04	-0,05	-0,08
Effect competentieniveau 1 jaar na afstuderen			
<i>Kennis eigen vakgebied</i>			
eigen niveau	0,22	0,28	0,28
vereiste niveau*	0,10	0,11	0,11
<i>Nieuwe ideeën en oplossingen</i>			
eigen niveau	0,28	0,29	0,22
vereiste niveau*	0,12	0,09	0,04

*relatief tot eigen niveau

Alle getoonde coëfficiënten zijn significant op 0,01 niveau.

We zien in alle drie metingen een sterk positief verband tussen het branchegemiddelde van het moeilijker worden van werktaken en het opdoen van nieuwe ideeën. Dit effect was het sterkst bij de 1e meting, waar een verschil in één schaalpunt in dit branchegemiddelde gepaard gaat met een stijging van 0,6 schaalpunten in de mate waarin men door corona nieuwe ideeën heeft opgedaan. Dit zakt af gedurende de pandemie tot ongeveer 0,4 schaalpunten, maar dit effect is nog altijd sterk te noemen. Zoals verwacht hangt de individuele afwijking daarentegen niet positief samen met het opdoen van nieuwe ideeën. Sterker nog, het verband is juist licht negatief. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat het moeilijker worden van de werktaken als gevolg van corona, veel afgestudeerden heeft gemotiveerd om tot nieuwe ideeën te komen in hun werk. De relatie met de individuele afwijking lijkt het beste in de andere richting te interpreteren: wie erin is geslaagd om tot nieuwe ideeën te komen, heeft het juist gemakkelijker in het werk dan anderen die in dezelfde branche werkzaam zijn.

Competenties kort na afstuderen blijken ook een sterke relatie te tonen met het vermogen om in coronatijd creatief te zijn. Vooral het vermogen om nieuwe ideeën en oplossingen te bedenken blijkt een sterke relatie hiermee te tonen, maar ook kennis van eigen vakgebied blijkt van invloed te zijn. We zien ook een sterke relatie met het vereiste niveau in het werk kort na afstuderen. De conclusie lijkt te zijn dat het opdoen van deze competenties tijdens de hbo-opleidingen afgestudeerden heeft geholpen om ook tijdens de pandemie creatief te zijn, vooral als men de mogelijkheid heeft gekregen deze competenties kort na afstuderen op hoog niveau in het werk toe te passen.

Ook de woorden van afgestudeerden zelf werpen wat licht op wat het betekent om door corona nieuwe ideeën op te doen. Afgestudeerden geven aan hoe creativiteit naar boven komt in stressvolle situaties, maar ook hoe de specifieke kenmerken van de pandemie leersituaties oproepen, met name op het gebied van online- en digitaal

leren. Het lijkt bij sommigen ook een impact te hebben gehad op hun denkprocessen en attitudes bij het uitvoeren van hun werk. Het is niet geheel onredelijk om te verwachten dat tenminste een deel van deze leerervaringen nog lang na het einde van de pandemie hun vruchten zullen blijven afwerpen.

Afgestudeerden aan het woord: veel nieuwe ideeën opgedaan

"... een heel leerzame, maar ook meer stressvolle tijd. Door deze situatie komt creativiteit naar boven"

"... veel mogelijkheden van online behandelen ontdekt"

"... veel meer zichtbaar geworden hoe digitaal onderwijs mogelijk is en dat is een winst voor het onderwijs"

"... ik denk meer in mogelijkheden en oplossingen"

"... leren thuiswerken, op afstand vergaderen. Kan in de toekomst wel tijdswinst opleveren"

"... heb taken op mij kunnen nemen die anders niet op mijn pad kwamen."

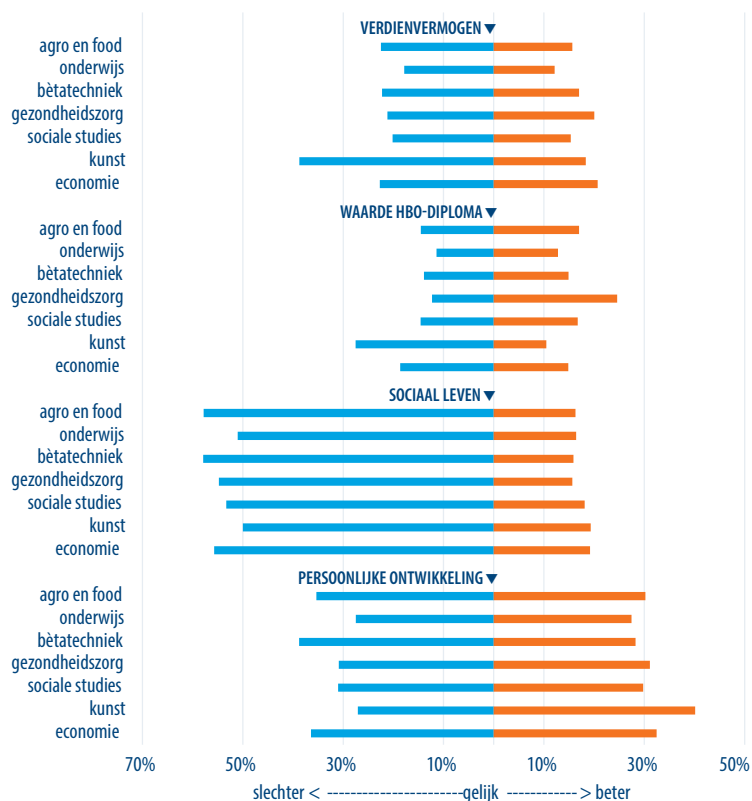
"... verplicht uit comfort zone waardoor men open staat voor verandering/aanpassingen"

4.4 Verschillen tussen deelpopulaties

Net als bij arbeidsmarkttuitkomsten en persoonlijke welbevinden, is het aannemelijk dat verschillen tussen deelpopulaties in bredere gevolgen van corona, veelal te verklaren zijn door kenmerken die verondersteld worden aan de betreffende gevolgen ten grondslag te liggen. Toch blijven er nogmaals aanzienlijke verschillen over, zoals we in deze paragraaf zullen zien. In Figuur 17, Figuur 18 en Figuur 19 wordt gekeken naar de mate waarin verwachte gevolgen van corona in termen van verdienvermogen, de waarde van het hbo-diploma, het sociaal leven en de persoonlijke ontwikkeling van afgestudeerden verschillen naar hbo-sector, geslacht en migratieachtergrond, ná controle voor relevante aspecten van de werk- en privésituatie.

Figuur 17

Verwachte lange termijn gevolgen naar hbo-sector

Zelfs na controle voor verschillen in werk- en privésituatie blijken afgestudeerden van de sector kunst een stuk pessimistischer te zijn dan afgestudeerden van andere sectoren in termen van hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma. Afgestudeerden van de sector gezondheidszorg zijn veel vaker optimistisch dan pessimistisch zijn over de toekomstige waarde van hun hbo-diploma. Dit is niet zo verrassend, gezien het feit dat de pandemie de mate waarin de maatschappij nu en in de toekomst dringend behoefte zal blijven hebben in hoogwaardige medische zorg.

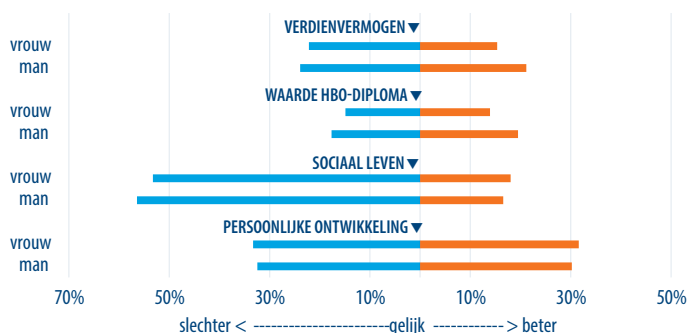
Er zijn geen grote verschillen tussen sectoren in termen van de verwachtingen omtrent het sociale leven. Wel zijn afgestudeerden van de sectoren die veelal voor het private segment van de economie opleiden – agro en food, bètatechniek en economie – iets pessimistischer op dit punt dan afgestudeerden van andere sectoren. Dit verschil komt sterker naar voren in termen van persoonlijke ontwikkeling. Het is opvallend dat dit juist sectoren zijn die relatief weinig last hebben gehad van de pandemie in de meeste opzichten, op de relatief lage mate van sociale inbedding bij de sector agro en food en

bètatechniek na. Wellicht hebben precies de kenmerken die hen hebben beschermd in andere opzichten - met name de mogelijkheid om hun werk te kunnen blijven doen zonder veel rekening te hoeven houden met het besmetten van anderen - remmend gewerkt op hun sociale en persoonlijke ontwikkeling. Opvallend verder is het relatief hoge aandeel afgestudeerden van de sector kunst dat optimistisch is omtrent de toekomstige persoonlijke ontwikkeling. Deze afgestudeerden hebben veel meegemaakt, maar lijken daar vaak persoonlijk sterker door te zijn geworden.

Figuur 18

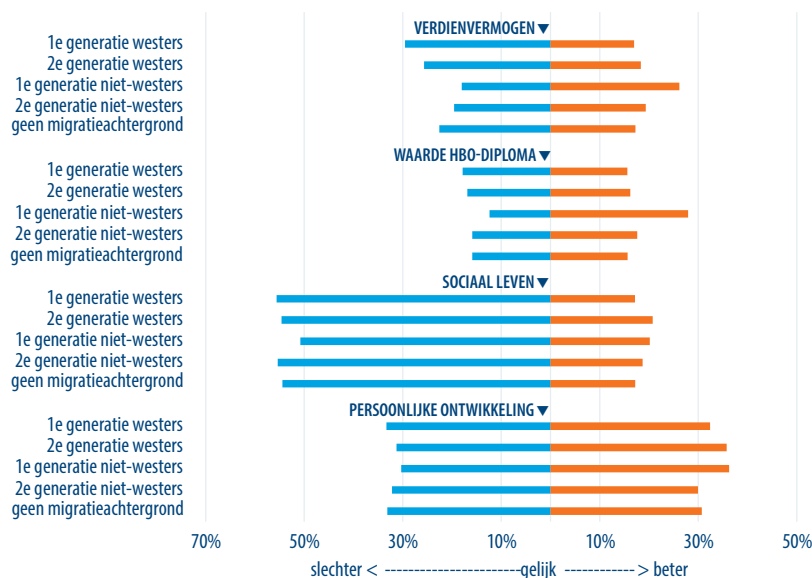
Verwachte lange termijn gevolgen naar geslacht

Mannen lijken vaker dan vrouwen te verwachten dat hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma in de toekomst door corona anders zal zijn. Dit geldt zowel in positieve zin, maar ook in negatieve zin. Mannen zijn over de hele linie iets pessimistischer dan vrouwen over het effect van corona op hun toekomstige sociale leven. In termen van persoonlijke ontwikkeling is weinig verschil te zien tussen mannen en vrouwen.

Figuur 19

Verwachte lange termijn gevolgen naar migratieachtergrond

Afgestudeerden met een westerse migratieachtergrond zowel van de 1e en de 2e generatie, verwachten relatief vaak door corona achteruit te gaan in termen van toekomstig verdienvermogen. Opvallend is de bevinding dat 1e generatie niet-westerse migranten relatief optimistisch zijn in termen van zowel verdienvermogen als de waarde van hun hbo-diploma. Er zijn geen grote verschillen naar migratieachtergrond in termen van het sociale leven en de persoonlijke ontwikkeling, al verwachten 2e generatie westerse migranten en 1e generatie niet-westerse migranten iets vaker een verbetering hierin dan andere groepen.

Tabel 10

Vertrouwen in het overheidsbeleid naar deelpopulatie

Hbo-sector	
agro en food	32%
onderwijs	33%
bètatechniek	31%
gezondheidszorg	31%
sociale studies	27%
kunst	19%
economie (ref.)	33%
Geslacht	
vrouw	26%
man (ref.)	36%
Migratieachtergrond	
1e generatie westers	29%
2e generatie westers	24%
1e generatie niet-westers	24%
2e generatie niet-westers	22%
geen migratieachtergrond	31%

Zelfs na controle voor relevante werk- en privékenmerken blijkt het vertrouwen in het coronabeleid van de overheid erg laag te zijn onder afgestudeerden van de kunsten-sector (Tabel 10). Het vertrouwen onder afgestudeerden van andere sectoren verschilt niet veel onderling, al is het ook relatief laag onder afgestudeerden van de sector sociale studies. Mannen hebben beduidend meer vertrouwen in het beleid dan vrouwen. Vooral onder afgestudeerden met een 2e generatie westerse migratieachtergrond, evenals onder afgestudeerden met een niet-westerse achtergrond (zowel 1e als 2e generatie) is het vertrouwen relatief laag.

Tabel 11

Aandeel dat door corona nieuwe ideeën heeft opgedaan op het werk, naar deelpopulatie

	1e meting	2e meting	3e meting
HBO-sector			
agro en food	37%	41%	36%
onderwijs	69%	61%	66%
bètatechniek	33%	36%	33%
gezondheidszorg	44%	48%	45%
sociale studies	47%	46%	45%
kunst	61%	52%	72%
economie (ref.)	44%	47%	45%
Geslacht			
vrouw	45%	45%	45%
man (ref.)	48%	51%	48%
Migratieachtergrond			
1e generatie westers	50%	46%	52%
2e generatie westers	40%	46%	44%
1e generatie niet-westers	45%	50%	46%
2e generatie niet-westers	41%	49%	46%
geen migratieachtergrond	44%	47%	46%

Zelfs na controle voor het branchegemiddelde en de individuele afwijking in de moeilijkheid van het werk, en voor het eigen en vereist niveau van competenties, blijven sterke verschillen over in het aandeel dat door corona nieuwe ideeën in het werk heeft opgedaan (zie Tabel 11). Vooral in de onderwijs- en kunstensectoren is dit aandeel gedurende de pandemie beduidend hoger dan dat in andere sectoren. Het aandeel is juist relatief laag onder afgestudeerden van de sectoren bètatechniek en agro en food.

Dit aandeel is iets hoger onder mannen dan vrouwen. Het beeld bij migratieachtergrond is minder duidelijk, maar 2e generatie westerse migranten lijken het minst door corona te zijn aangespoord tot creativiteit in hun werk. 1e generatie westerse migranten lijken juist bij de 1e en 3e metingen relatief vaak door corona creatiever te zijn geworden. Vreemd genoeg is bij de 2e meting dit aandeel juist relatief laag bij deze groep.

5 Afstuderen tijdens de pandemie

Tot nu toe heeft het rapport betrekking gehad op hbo'ers die al klaar met hun studie waren bij aanvang van de pandemie. Zoals we hebben gezien heeft dit zeer interessante resultaten opgeleverd. Het is echter aannemelijk dat dit niet de kwetsbaarste groep hbo'ers is. Omdat de meeste van deze afgestudeerden al enige arbeidsmarktervaring hadden toen de pandemie begon en in veel gevallen al een vast dienstverband hadden, zullen hun werkgevers meestal geneigd zijn om enige moeite te doen om ervoor te zorgen om hen zo goed mogelijk aan het werk te houden. Dit is anders voor hbo'ers die uit hun opleiding zijn gestroomd toen de pandemie al in volle gang was. Dit was het geval bij de meeste afgestudeerden die in studiejaar 2019-2020 zijn afgestudeerd. Dit is het cohort dat meegedaan heeft aan de HBO-Monitor 2021.

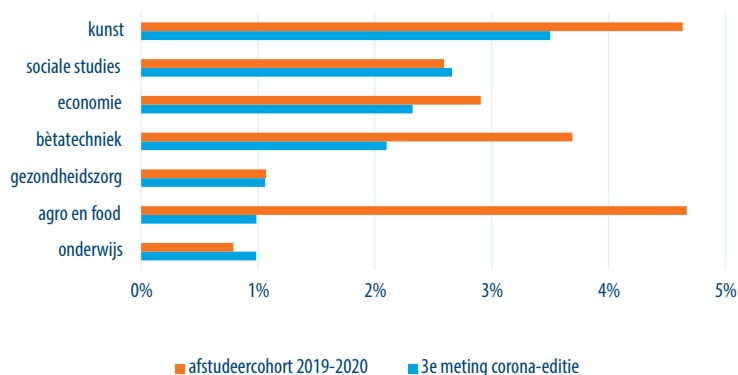
In dit hoofdstuk wordt een aantal uitkomsten van dit cohort afgestudeerden vergeleken met uitkomsten uit de 3e meting van het corona-onderzoek onder oudere afstudeercohorten. Omdat deze groepen in dezelfde periode zijn benaderd, geeft dit een indicatie van hoe afgestudeerden die tijdens de pandemie de arbeidsmarkt zijn opgekomen verschillen van afgestudeerden die al een tijd op de arbeidsmarkt waren toen de pandemie begon.

Figuur 20 laat zien dat het werkloosheidspercentage van bijna alle hbo-sectoren vergelijkbaar is tussen deze twee cohorten. Het percentage werkloos is wel in alle sectoren vergelijkbaar of hoger voor het jongere cohort dan voor de oudere cohorten. Dit is consistent met het gegeven dat nieuwe instromers op de arbeidsmarkt meestal achteraan in de rij zitten als het gaat om baankansen. In de sectoren sociale studies, gezondheidszorg, onderwijs en economie zijn de verschillen klein en meestal zelfs verwaarloosbaar. Er is iets meer verschil in de sectoren kunst en bètatechniek. Alleen in de sector agro en food is het verschil echt groot te noemen. Dit kan echter te maken hebben met het klein aantal waarnemingen bij de 3e meting van de corona-editie. Uit figuur 6 komt immers naar voren dat de werkloosheid juist relatief hoog is onder afgestudeerden van deze sector bij de 1e en 2e meting, en ook net voor de pandemie begon.

Figuur 20

Werkloosheid naar hbo-sector, afgestudeerden 2019-202 versus oudere cohorten

Tabel 12

De situatie voor werklozen, afgestudeerden 2019-202 versus oudere cohorten

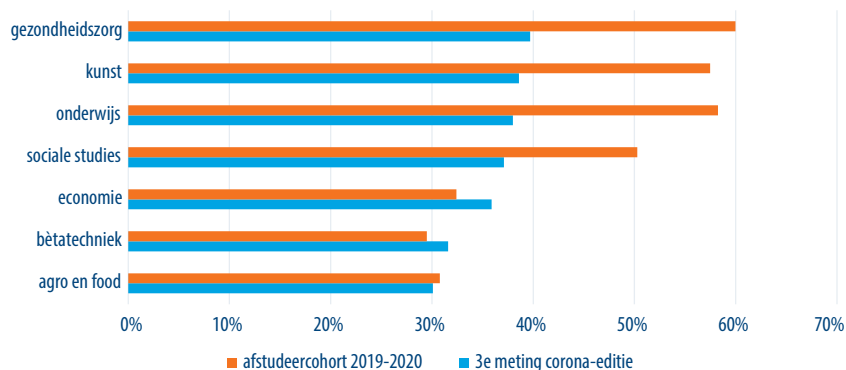
	3e meting corona-editie	afstudeercohort 2019-2020
Werkloos door corona	25%	26%
Bang geen passend werk te vinden	55%	56%
Overweegt eigen zaak te beginnen	32%	37%
Overweegt weer te gaan studeren	30%	26%
Ervaart stress bij zoeken naar werk	62%	71%
Zoeken naar werk door corona bemoeilijkt	n.v.t.	67%
Zou werk zoeken als er geen coronacrisis was	n.v.t.	33%

Tabel 12 gaat iets dieper in op de situatie van werklozen bij de twee cohorten. Ondanks het feit dat de gebruikte schaal bij de meeste items iets anders was bij de HBO-Monitor dan bij de 3e meting van de corona-editie, liggen de percentages op de meeste punten erg dicht bij elkaar. Ongeveer een kwart van de werklozen bij beide cohorten geeft aan dat dit door corona komt, en ruim de helft is bang geen passend werk te kunnen vinden. Ongeveer een derde overweegt een eigen zaak te beginnen, en ruim een kwart overweegt weer te gaan studeren. Wel blijkt het jongere cohort iets vaker stress te ervaren bij het zoeken naar werk.

Figuur 21 toont het percentage afgestudeerden per hbo-sector dat veel stress ervaart bij hun werk, en vergelijkt hierbij het 2019-2020 cohort met afgestudeerden uit de 3e meting van de corona-editie.

Figuur 21

Aandeel dat veel stress ervaart bij hun werk, naar hbo-sector, afgestudeerden 2019-2020 versus oudere cohorten

Bij de sectoren die vooral opleiden voor het private segment – economie, bètatechniek en agro en food – is het percentage afgestudeerden dat stress ervaart bij hun werk relatief laag, en dit percentage is nagenoeg hetzelfde bij het jongere cohort vergeleken met het oudere cohort. Afgestudeerden van de sectoren gezondheidszorg, kunst, onderwijs en sociale studies ervaren meer stress bij beide cohorten, maar het verschil is vooral groot bij het jongere cohort, waar de helft of meer van de afgestudeerden van deze sector veel stress ervaart bij hun werk. Dit verschil is wellicht te verklaren door het feit dat het oudere cohort al enige tijd heeft gehad om aan de situatie te wennen, terwijl het jongere cohort als het ware in het diepe wordt gegooid.

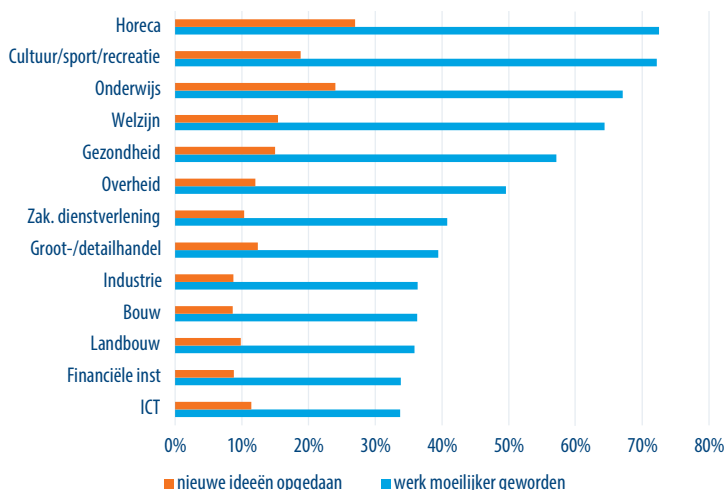
Figuur 22 toont voor recent afgestudeerden de geaggregeerde relatie op het niveau van branches tussen het opdoen van nieuwe ideeën en het moeilijker worden van werktaken. We zagen al in figuur 16 dat er een sterke relatie is op het geaggregeerde niveau tussen deze uitkomsten voor afgestudeerden die al voor de pandemie begon afstudeerden, en dat zien we wederom terug bij het jongere cohort. Een groot verschil is echter dat er bij het jongere cohort⁷ veel meer afgestudeerden het werk door corona moeilijker zijn gaan vinden dan dat hierdoor nieuwe ideeën heeft opgedaan.

⁷ Omdat de antwoordmogelijkheden anders zijn bij het jongere cohort dan bij het oudere cohort wordt ervoor gekozen om in figuur 22 percentages te gebruiken in plaats van gemiddelden.

Figuur 22

Aggregate relatie op het niveau van branches tussen het moeilijker worden van werktaken en het opdoen van nieuwe ideeën, afgestudeerden 2019-2020

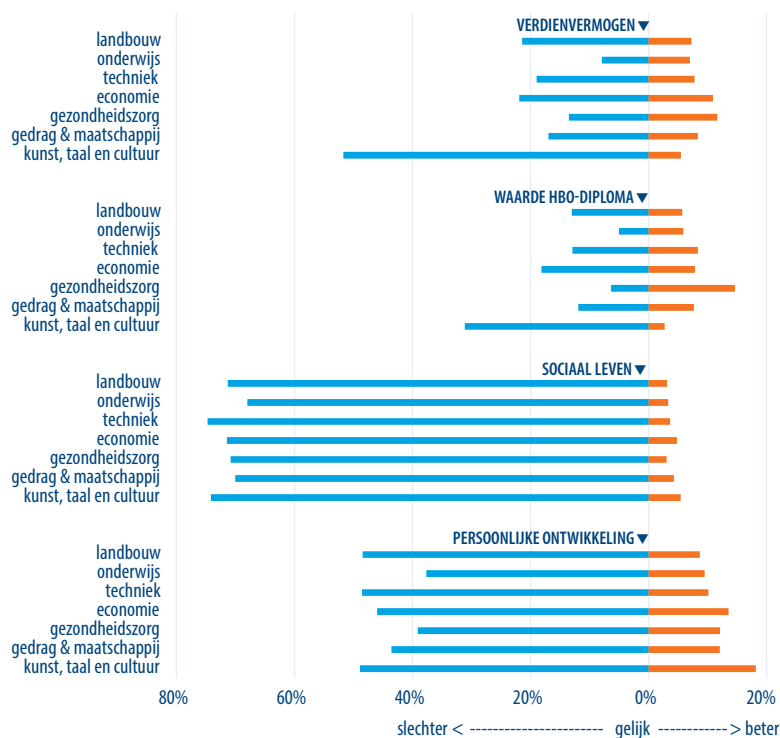
Figuur 23 toont voor het jongere cohort de verwachtingen omtrent het effect van corona op de toekomstige ontwikkeling van het verdienvermogen, de waarde van het hbo-diploma, het sociale leven en de persoonlijke ontwikkeling, zoals we al eerder in figuur 17 zagen bij het oudere cohort. Het eerste wat opvalt is dat, anders dan bij het oudere cohort, de verwachtingen bij het jongere cohort overwegend negatief zijn. Het percentage dat een verbetering verwacht stijgt zelden boven 10%. Hieruit blijkt dat het jongere cohort de toekomst veel somberder inziet dan afgestudeerden van het oudere cohort.

Net als bij het oudere cohort geven jongere afgestudeerden van de sector kunst van alle sectoren verreweg het vaakst aan een langdurig negatief effect van corona op hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma te verwachten. Afgestudeerden van de sectoren economie en gezondheidszorg geven het vaakst aan een langdurig positief effect van corona op hun verdienvermogen te verwachten. Afgestudeerden van de sector gezondheidszorg verwachten ook relatief vaak een positief effect op de waarde van hun hbo-diploma.

Afgestudeerden in alle sectoren verwachten een overwegend negatief effect op hun sociale leven. Dit geldt vooral bij afgestudeerden van de sectoren bètatechniek en kunst. Afgestudeerden in de sectoren kunst, bètatechniek en agro en food verwachten het vaakst een negatief effect op de persoonlijke ontwikkeling. Net als bij het oudere cohort blijken afgestudeerden van de sector kunst ook het vaakst een positief effect hierop te verwachten.

Figuur 23

Verwachte langdurige effecten van corona naar hbo-sector, afgestudeerden 2019-2020

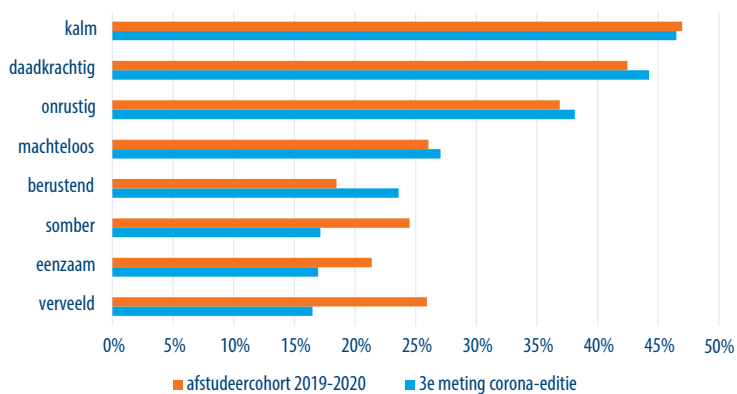

Figuur 24 vergelijkt tenslotte het jongere en de oudere cohorten op een aantal aspecten van hun gemoedstoestand. Het patroon van afgestudeerden van studiejaar 2019-2020 lijkt sterk op dat van oudere cohorten, vooral voor wat betreft de gemoedstoestanden die het vaakst voorkomen (kalm, daadkrachtig, onrustig en machteloos). De verschillen zijn groter voor de overige aspecten. Afgestudeerden van het jongere cohort geven vaker aan verveeld, somber of eenzaam te zijn, en minder vaak berustend.

Figuur 24

Gemoedstoestand, afgestudeerden 2019-2020 versus oudere cohorten

6 Nadere analyses voor de sector kunst

Zoals uit eerdere hoofdstukken is gebleken zijn afgestudeerden van de sector kunst in veel opzichten zwaar getroffen door de COVID-19 pandemie en bijbehorende maatregelen. Door lockdowns en andere zware restricties hebben grote delen van de culturele sector lange tijd min of meer op slot gezeten. Hierdoor hebben veel afgestudeerden van de sector kunst lange tijd niet kunnen werken, en als ze dat wel konden was door de maatregelen het werken vaak lastig en stressvol. Ook thuis hebben kunstenaars vaak te maken gehad met veel stress, en ze zijn minder vaak gelukkig dan afgestudeerden van andere sectoren. Ze zijn ook minder optimistisch over de toekomst, en hebben weinig vertrouwen overgehouden in het coronabeleid van de overheid.

Het is echter aannemelijk dat de situatie niet geheel gelijk is voor alle afgestudeerden van deze sector. Om te beginnen, ruim een kwart van de werkende afgestudeerden van deze sector combineert werk binnen hun eigen vakgebied met ander werk dat niet gerelateerd is aan hun vak als kunstenaar. Nog eens 10% werkt geheel buiten hun eigen vakgebied. Het ligt voor de hand dat de gevolgen van de pandemie anders zijn voor deze afgestudeerden dan voor mensen die geheel binnen hun vakgebied werkzaam waren, al is niet meteen evident hoe dat zal uitpakken. Ten tweede, de overheidsmaatregelen zullen anders uitpakken voor afgestudeerden van verschillende kunstopleidingen. Met name het onderscheid tussen uitvoerende en niet-uitvoerende kunstenaars lijkt hierbij relevant.

Om meer zicht op deze verschillen te krijgen worden in dit hoofdstuk de belangrijkste uitkomsten die in het rapport zijn besproken nog eens uitgesplitst naar:

1. Werkenden uitsluitend binnen hun vakgebied, werkenden uitsluitend buiten hun vakgebied en werkenden die zowel binnen als buiten hun vakgebied werkzaam zijn;
2. Afgestudeerden van de zes grootste opleidingsprofielen die in de data vertegenwoordigd zijn: Autonome Beeldende Kunst, Vormgeving, Muziek, M Muziek, Docent Beeldende Kunst en Vormgeving en Theater; samen vormen deze zes opleidingen ruim twee derde van de kunstenaarsafgestudeerden die in de data zijn vertegenwoordigd.

Bij deze uitsplitsingen houden we soms relatief weinig observaties over. De resultaten in dit hoofdstuk dienen daarom als indicatief te worden opgevat, niet als een precieze weergave van de feitelijke situatie.

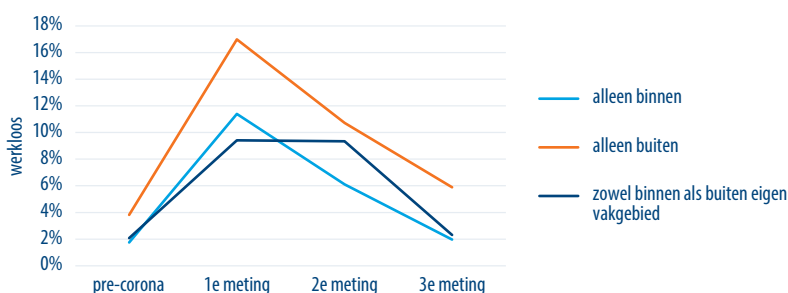

6.1 Arbeidsmarkt

Figuur 25 toont het werkloosheidspercentage kort vóór en tijdens de pandemie, apart voor afgestudeerden die een jaar na afstuderen werkzaam waren alleen binnen hun vakgebied, alleen buiten, of zowel binnen als buiten. Wat meteen opvalt is dat, terwijl de werkloosheid forst stijgt voor alle drie de groepen, de sterkste stijging geldt voor afgestudeerden die kort na afstuderen uitsluitend buiten hun vakgebied werkzaam waren. De werkloosheid blijft ook bij de 3e meting een stuk hoger dan de andere twee groepen.

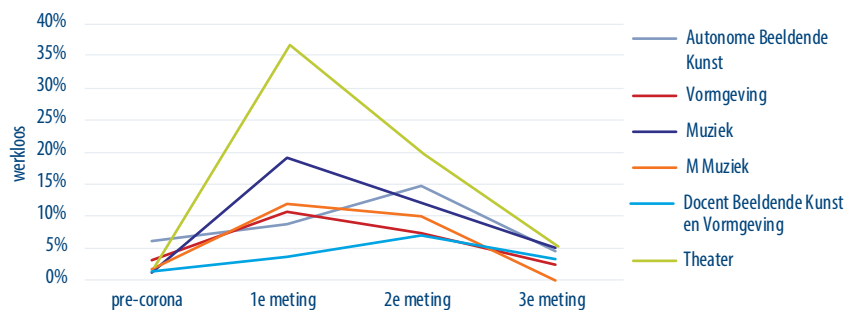
Figuur 25

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 26

Werkloosheid vóór en tijdens de pandemie, zes grote opleidingsprofielen

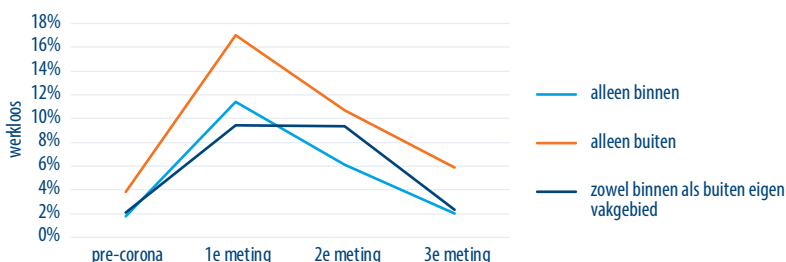

Figuur 26 laat het verloop van de werkloosheid vóór en tijdens de pandemie zien apart voor afgestudeerden van zes grote opleidingsprofielen binnen de kunstensector. Ook hier zien we grote verschillen. Afgestudeerden van de opleidingsprofielen Theater en Muziek zijn veel vaker werkloos geworden in het begin van de pandemie, en ook bij de 3e meting zijn relatief veel van de afgestudeerden van deze opleidingen werkloos gebleven. De verwachting dat uitvoerende kunstenaars zwaarder door de pandemie zouden zijn getroffen wordt bevestigd.

Uit Figuur 27 blijkt dat het werk door corona vooral moeilijker is geworden voor afgestudeerden die zowel binnen als buiten hun vakgebied werkzaam waren.⁸ Dit geldt vooral voor de 2e meting, die middenin een lange en zware lockdown plaatsvond. Dit resultaat ligt voor de hand: in die tijd was het moeilijk genoeg om als kunstenaar aan het werk te blijven. Dit werk combineren met een andere baan erbij zal niet gemakkelijk zijn geweest.

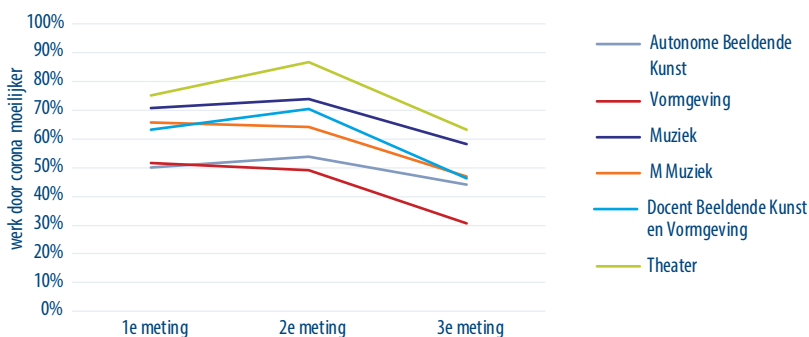
Figuur 27

Werk door corona moeilijker, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 28

Werk door corona moeilijker, zes grote opleidingsprofielen

Zoals Figuur 28 laat zien, zijn het vooral afgestudeerden voor de opleidingen Theater en Muziek die het werk door corona moeilijker hebben gevonden. Ook hieruit blijkt hoe zwaar de pandemie is geweest voor uitvoerende kunstenaars.

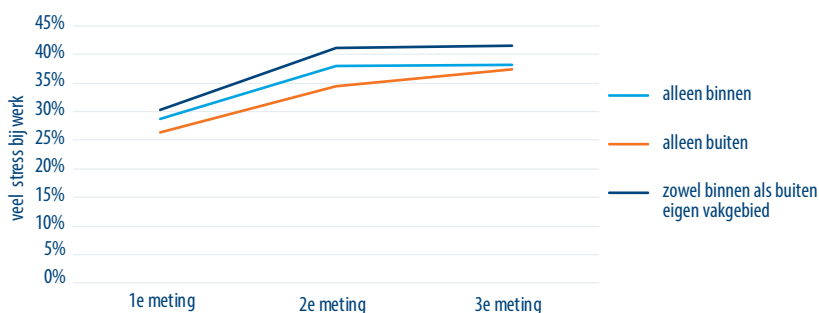
Figuur 29 laat zien dat afgestudeerden die zowel binnen als buiten hun vakgebied werken het werk niet alleen moeilijk zijn gaan vinden, maar ook stressvoller. Dit zou aan verschillende dingen kunnen liggen, zoals de moeilijkheid van het hebben van meerdere banen of het tegendeel van de zin in ander werk moeten aannemen om rond te komen.

⁸ Alle vragen over werk hebben bij deze groep enkel betrekking op het werk binnen hun eigen vakgebied.

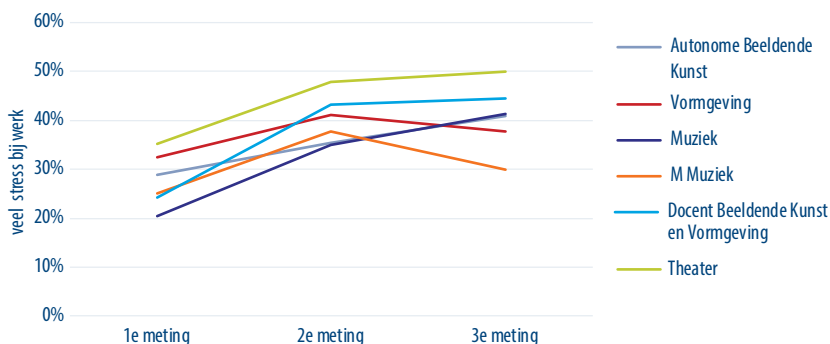
Figuur 29

Veel stress bij werk, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 30

Veel stress bij werk, zes grote opleidingsprofielen

Uit Figuur 30 blijkt dat het werk vooral voor afgestudeerden van het opleidingsprofiel Theater veel stress heeft opgeleverd tijdens de pandemie. Uit het feit dat afgestudeerden van het opleidingsprofiel Muziek relatief weinig stress hebben ervaren in ieder geval in het eerste jaar van de crisis, kunnen we opmaken dat dit niet enkel een gevolg van werken als uitvoerende kunstenaar is. Wel neemt de stress nog verder toe voor afgestudeerden van dit profiel bij de 3e meting. Ook bij afgestudeerden van het profiel Theater blijft de stress gedurende de pandemie oplopen.

6.2 Persoonlijke beleving

Tabel 13 laat zien hoe het gevoel van sociale inbedding verschilt, naar het werken binnen en/of buiten het eigen vakgebied, en tussen zes grote opleidingsprofielen. Hieruit blijkt dat afgestudeerden die uitsluitend buiten hun vakgebied werkzaam zijn, het minste gevoel van sociale inbedding hebben. Wellicht heeft het contact met vakgenoten enige

soelaas geboden voor kunstenaars die tijdens de pandemie deels of helemaal binnen hun vakgebied werkzaam waren.

Onder de zes grote opleidingsprofielen geven vooral afgestudeerden van het profiel Autonome Beeldende Kunst aan een relatief lage mate van sociale inbedding te ervaren. Dit resultaat lijkt enigszins vergelijkbaar te zijn met de bevinding in hoofdstuk 3 dat afgestudeerden van de hbo-sectoren agro en food en bètatechniek ook een relatief lage mate van sociale inbedding vertoonden. Wellicht is ook bij sommige afgestudeerden van dit profiel de relatieve isolatie de prijs die ze moesten betalen om aan het werk te blijven.

Tabel 13
Sociale inbedding, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied en voor zes grote opleidingsprofielen

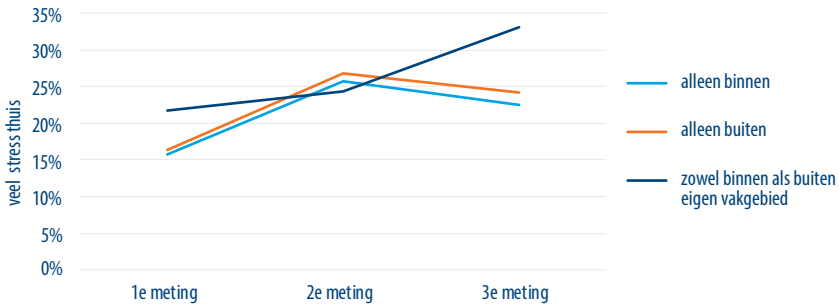
	inbedding 2e golf 2e meting	inbedding 3e golf 3e meting
Werkzaam		
alleen binnen	2,8	2,7
alleen buiten	2,1	1,6
zowel binnen als buiten eigen vakgebied	2,6	2,8
Opleidingsprofiel		
Autonome Beeldende Kunst	2,1	1,8
Vormgeving	2,5	2,7
Muziek	2,7	2,6
M Muziek	2,5	2,4
Docent Beeldende Kunst en Vormgeving	2,4	2,3
Theater	2,5	2,8

Figuur 31 laat het aandeel afgestudeerden dat thuis veel stress ervaart zien naar werken binnen en/of buiten het eigen vakgebied. Deze figuur laat vooral in het verloop van de pandemie een contrast zien tussen enerzijds afgestudeerden die werk binnen en buiten hun vakgebied combineren, en anderzijds afgestudeerden die uitsluitend binnen of uitsluitend buiten hun vakgebied werken. De groep die werkt zowel binnen als buiten het eigen vakgebied kampte relatief vaak met stress thuis in het begin van de pandemie en wordt bij de 2e meting door de andere groepen ingehaald. Echter, waar de stress thuis voor deze andere groepen bij de 3e meting weer wat afzakt, stijgt het scherp voor de groep die werken binnen en buiten hun vakgebied combineert. Het is lastig om dit patroon met zekerheid te duiden. Wel is plausibel dat het hebben van twee heel verschillende betrekkingen het niet gemakkelijk zal hebben gemaakt of de rust te bewaren in deze moeilijke tijd.

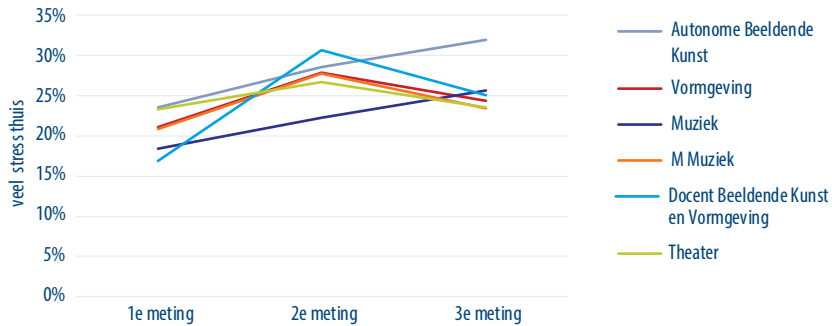
Figuur 31

Veel stress thuis, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 32

Veel stress thuis, zes grote opleidingsprofielen

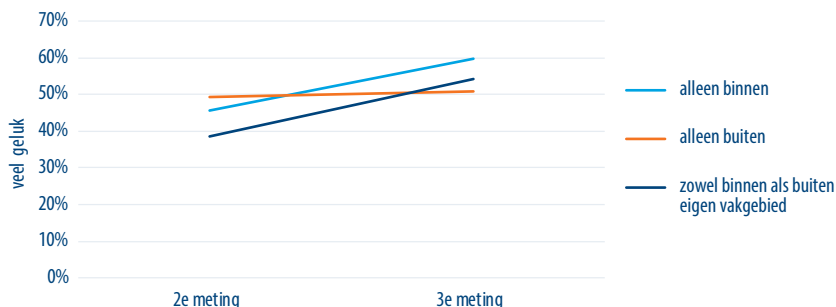

Ook Figuur 32 toont een gemengd beeld dat zich niet eenvoudig voor interpretatie leent. Het duidelijkst patroon is wellicht dat van het opleidingsprofiel Autonome Beeldende Kunst, waar de mate van stress thuis hoog is, en verder oploopt gedurende de crisis. Het patroon voor het profiel Docent Beeldende Kunst en Vormgeving lijkt veel op dat van de hbo-sector onderwijs, en lijkt in zekere zin het wisselende beleid omtrent online- versus live onderwijs te weerspiegelen.

Figuur 33 laat zien dat zowel werkenden die (al dan niet in combinatie met ander werk) binnen hun vakgebied werken een stuk gelukkiger zijn geworden bij de 3e meting in vergelijking met de 2e meting. Voor werkenden die alleen buiten hun vakgebied werken is er op dit vlak echter weinig veranderd.

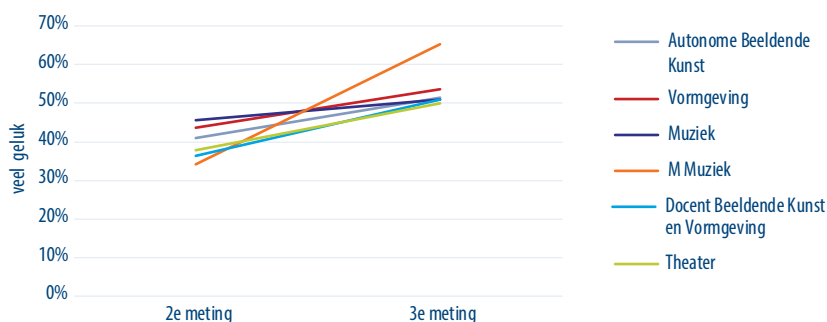
Figuur 33

Veel geluk, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 34

Veel geluk, zes grote opleidingsprofielen

Uit Figuur 34 blijkt dat, hoewel afgestudeerden van alle zes profielen vaker gelukkig waren bij de 3e meting dan bij de 2e meting, het verschil het grootst is bij het profiel M Muziek. Het is niet direct duidelijk waaraan dit verschil zou liggen.

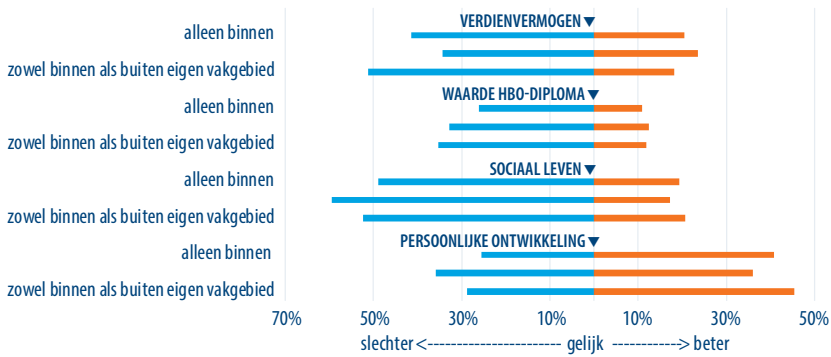
6.3 Bredere gevolgen

Uit Figuur 35 blijkt dat vooral afgestudeerden die werk binnen hun vakgebied combineren met ander werk buiten hun vakgebied, het meest pessimistisch zijn over hun toekomst in termen van verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma. In termen van het sociale leven en persoonlijke ontwikkeling zien we het meeste pessimisme juist bij afgestudeerden die uitsluitend buiten hun vakgebied werken.

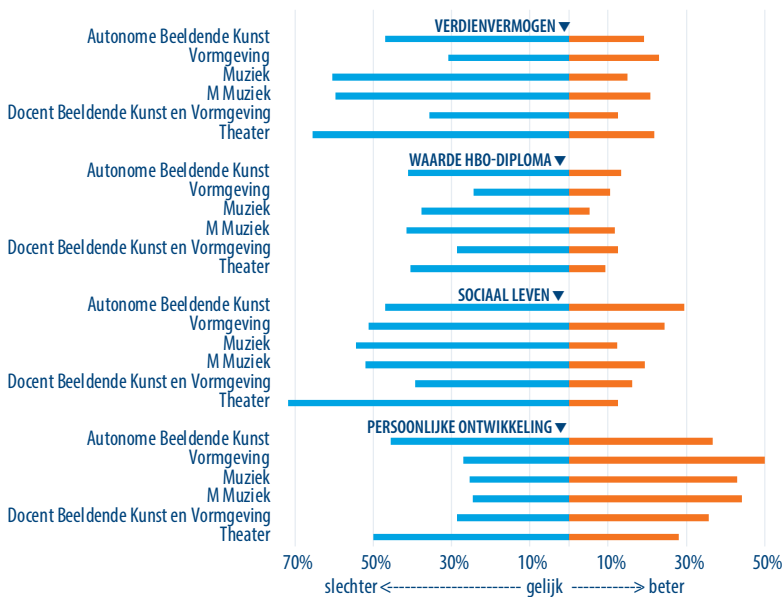
Figuur 35

Verwachte langdurige gevolgen van corona, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 36

Verwachte langdurige gevolgen van corona, zes grote opleidingsprofielen

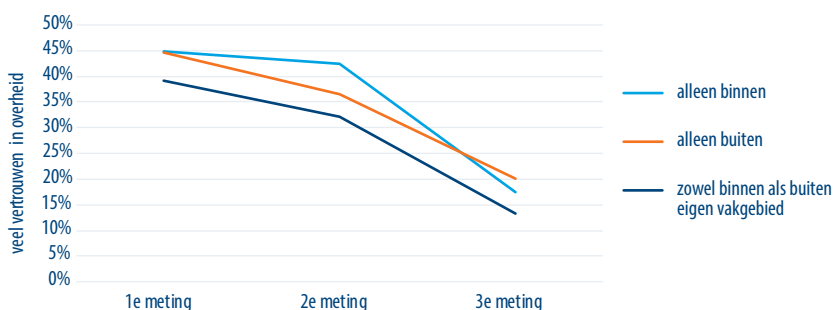

Figuur 36 laat zien dat afgestudeerden van het profiel Theater op alle vlakken relatief pessimistisch zijn over de toekomst. Afgestudeerden van Muziek en M Muziek zijn ook relatief pessimistisch over de ontwikkeling van hun verdienvermogen en de waarde van hun hbo-diploma. Ook afgestudeerden van Autonome Beeldende Kunst zijn op deze punten relatief vaak pessimistisch, evenals op het punt van hun persoonlijke ontwikkeling.

Figuur 37 laat zien dat afgestudeerden die zowel binnen als buiten hun vakgebied werken gedurende de pandemie het minst vaak vertrouwen hebben in het coronabeleid van de overheid. Het vertrouwen nam het scherpst af bij de 3e meting onder afgestudeerden die alleen binnen hun vakgebied werkten.

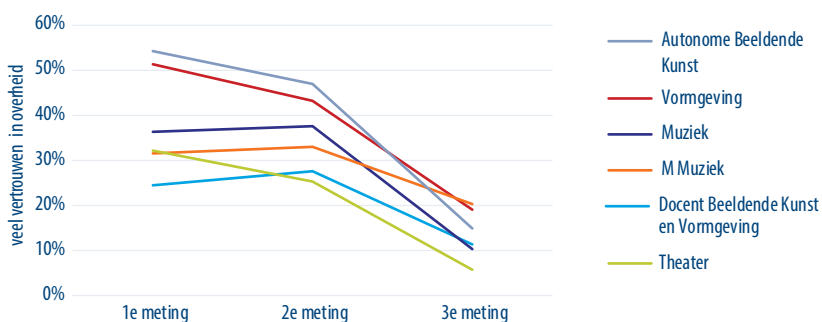
Figuur 37

Vertrouwen in coronabeleid, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 38

Vertrouwen in coronabeleid, zes grote opleidingsprofielen

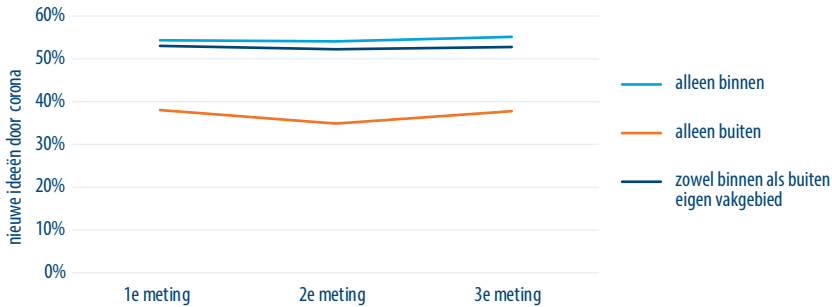
Uit Figuur 38 blijkt dat er vooral in het begin van de pandemie grote verschillen waren tussen opleidingsprofielen in de mate van vertrouwen in het overheidsbeleid. Terwijl ruim de helft van de afgestudeerden van de profielen Vormgeving en Docent Beeldende Kunst en Vormgeving op dat moment nog vertrouwen had in het beleid van de overheid, gold dat voor minder dan een kwart van de afgestudeerden van het profiel Autonome Beeldende Kunst. Bij de 3e meting is alleen bij het profiel M Muziek net iets meer dan 20% van de afgestudeerden positief over het beleid. Onder afgestudeerden van het profiel Theater gold dat voor slechts zo'n 5% van de afgestudeerden.

Figuur 39 laat zien dat kunstenaars vooral door corona tot nieuwe ideeën zijn aangespoord als ze binnen hun vakgebied werkzaam zijn. Interessant genoeg maakt het niet veel uit of ze daarnaast ook werk buiten hun vakgebied hadden.

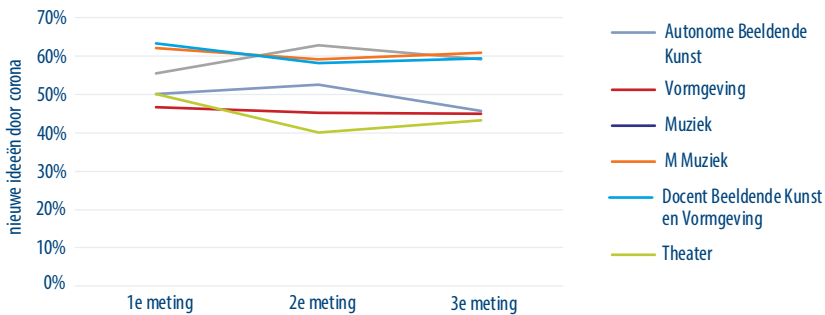
Figuur 39

Door corona nieuwe ideeën opgedaan, naar werk binnen en/of buiten het eigen vakgebied

Figuur 40

Zes grote opleidingsprofielen

Uit Figuur 40 blijkt dat vooral afgestudeerden van de profielen Muziek, M Muziek en Docent Beeldende Kunst en Vormgeving veel nieuwe ideeën hebben opgedaan voor hun werk. Het hoge aandeel onder afgestudeerden Docent Beeldende Kunst en Vormgeving is consistent met de eerste bevinding dat werkenden in de onderwijsbranche door corona relatief vaak tot nieuwe ideeën zijn aangespoord. Opvallend is dat terwijl afgestudeerden van muziekopleidingen vaak tot nieuwe ideeën zijn aangespoord, dit veel minder geldt voor het andere profiel dat veelal voor uitvoerende beroepen opleidt. Blijkbaar heeft het werk in dit zwaar getroffen deel van de culturele sector te weinig aanknopingspunten geleverd voor creatieve oplossingen van de ontstane problemen.

7 Lessen voor de toekomst

Het belangrijkste doel van dit rapport was om de gevolgen van de pandemie in kaart te brengen voor hbo-afgestudeerden die in de vijf jaar daarvoor een hbo-opleiding hadden afgerond. Het nut hiervan op de langere termijn zal vooral worden bepaald door de lessen die men hieruit weet te trekken. Het is in eerste instantie vooral aan de lezers van dit rapport om op te maken welke lessen ze trekken, of het gaat om beleidsmakers, bestuurders en docenten van hogescholen, werkgevers, studenten of afgestudeerden. Wij denken dat er nu alvast een aantal nuttige lessen uit deze materie kan worden getrokken.

Jongvolwassenen zijn op een andere manier kwetsbaar dan ouderen

Eén van de opvallendste kenmerken van de COVID-19 pandemie is dat de gevolgen daarvan sterk afhingen van leeftijd. Waar het voor ouderen vooral een acute gezondheids crisis was, en voor oudere volwassenen vooral een acute economische crisis, heeft de pandemie bij veel jongvolwassenen, inclusief recent afgestudeerde hbo'ers, hun hele leven en toekomstperspectief op losse schroeven gebracht. Het gaat immers om mensen die nog volop bezig zijn hun leven als volwassene vorm te geven; in termen van werk en carrière maar misschien nog meer in termen van hun persoonlijk leven, hun sociale en emotionele banden, en het vormen van een eigen identiteit als mens.

Hoewel er enige rekening hiermee is gehouden bij het formuleren van beleidsmaatregelen ter bestrijding van de pandemie, werd in beleidsdiscussie dit vooral geformuleerd als een trade-off tussen de volksgezondheid en de economie. Voor zover als de situatie bij jongvolwassenen bij deze discussies een rol speelde, ging het vooral om effecten op de vorm en kwaliteit van het onderwijs. Deze omissie is waarschijnlijk eerder een gevolg van het feit dat men door deze crisis is overvallen dan dat er sprake was van opzet. Des te meer hierdoor is er reden om bij de evaluatie van deze pandemie en het opstellen van plannen om vergelijkbare crises in de toekomst beter het hoofd te bieden, expliciet aandacht in te ruimen voor de specifieke situatie van jongvolwassenen.

Kwetsbare groepen hebben meer steun nodig

Bij het opstellen van zulke plannen is van groot belang rekening te houden met het feit dat kwetsbaarheid niet gelijk verdeeld is, dat sommige groepen jongvolwassenen kwetsbaarder zijn dan anderen, en dat verschillende groepen soms op verschillende manieren kwetsbaar zijn.

In een crisis zoals deze kunnen sommige jongvolwassenen in een sociaal isolement raken, wat de gevolgen van de crisis op alle fronten kan verergeren. Het effect van geïso-

leerd zijn van familie en/of vrienden is vaak vooral emotioneel van aard, dat wil zeggen dat mensen zich minder alleen voelen als ze weten dat er mensen zijn waarop ze een beroep kunnen doen mocht dat nodig zijn. Er zou daarom al veel kunnen worden bereikt door jongvolwassenen te laten weten dat er aan hen wordt gedacht. Veel hogescholen hebben al tijdens de pandemie contact gezocht met hun alumni om te laten weten dat ze met hen meeleven. Een dergelijke aanpak zou in de toekomst bij alle hogescholen kunnen worden toegepast, als verlengstuk van hun alumnibeleid. Er kan ook worden gedacht aan meer tastbare steun, bijvoorbeeld in de vorm van het aanbieden en/of faciliteren van kanalen waarmee jonge mensen sneller en gemakkelijker met elkaar in contact kunnen komen. Bij zulke acties zou extra aandacht kunnen worden gegeven aan afgestudeerden met een migratieachtergrond, die wellicht over minder uitgebreide sociale netwerken beschikken dan hun peers die hun wortels in Nederland hebben.

Afgestudeerden kunnen natuurlijk ook kwetsbaar zijn omdat ze opgeleid zijn voor werk in een segment van de economie dat extra zwaar door de coronamaatregelen is getroffen. Het verdient daarom aanbeveling om in gesprek te gaan met werkenden en werkgevers in deze branches, om samen op zoek te gaan naar creatieve manieren om bedrijven en organisaties in deze branches zo veel mogelijk open te houden. Jonge hbo'ers kunnen hierbij interessante gesprekspartners zijn. Veel hbo'ers hebben immers aangegeven door corona aangespoord te zijn tot nieuwe ideeën in hun eigen werk, vooral in die branches waar door corona het werk moeilijker was geworden. Het is op zijn minst interessant om na te gaan of een deel van deze ideeën zich laat opschalen naar het hele bedrijf of de hele branche waarin ze werken.

Het belang van creativiteit

De creativiteit waarmee veel hbo'ers in hun werk op de coronacrisis hebben gereageerd, lijkt ook te worden versterkt door de kennis en vaardigheden die ze in hun opleiding hebben opgedaan. Met name afgestudeerden die in hun hbo-opleiding een sterk vermogen om nieuwe ideeën en oplossingen te ontwikkelen, lijken in coronatijd extra vaak op nieuwe ideeën te zijn gekomen in hun werk. Een dergelijk vermogen komt natuurlijk altijd goed van pas, maar nu blijkt dat naast het belang van deze vaardigheid voor het arbeidsmarktrendement van hbo-opleidingen in het algemeen (Allen e.a. 2020), het ook bij kan dragen aan een hogere mate van crisisbestendigheid. Het verdient daarom aanbeveling om tijdens de hbo-opleiding (nog) meer aandacht te besteden aan zulke vaardigheden. Dit zou ingepast kunnen worden in het al bestaande probleem-gestuurd onderwijs dat in het hbo breed wordt toegepast, met name door studenten hierin vaker te confronteren met ongewone en onverwachte problemen waarvoor ze oplossingen moeten vinden.

Uit ons onderzoek is gebleken dat zulke vaardigheden nog effectiever zijn wanneer afgestudeerden aan het begin van hun werkleven na het verlaten van de hbo-opleiding uitgedaagd zijn om deze vaardigheden te gebruiken in hun werk. Het verdient dus aanbeveling voor studenten die tegen het einde van hun studie aanlopen om vooral op zoek te gaan naar werk waarin ze hun creativiteit kwijt kunnen. Dit komt sowieso

van pas voor hun verdere carrière, maar is nog veel belangrijker als zo'n crisis zich weer voordoet.

Er zou ook vanuit de kant van werkgevers verwacht mogen worden een meer actief beleid te voeren om de nu soms nog latente creativiteit van jonge hbo'ers te mobiliseren. Sommige werkgevers doen dit al, maar te vaak worden hoogwaardige kenniswerkers met een hbo- of wo-opleiding vooral ingezet op gebaande paden. Als hbo'ers die door corona met moeilijkheden in hun werk werden geconfronteerd daardoor vaak creatiever zijn geworden, zou dit kunnen betekenen dat ook andere hbo'ers hiertoe uitgedaagd kunnen worden als hun werk anders wordt ingericht.

Help jongvolwassenen hun vertrouwen in de toekomst terug te winnen

Veel hbo'er blijken door corona een deuk te hebben opgelopen in hun vertrouwen. Voor een deel uit zich dit in een verminderd vertrouwen in de overheid. Dit is een breed maatschappelijk probleem dat niet alleen voor hbo'ers geldt, maar voor de Nederlandse bevolking als geheel. Om dit probleem aan te pakken is vooral de Nederlandse politiek aan zet.

Voor veel hbo'ers is echter hun vertrouwen op een veel persoonlijkere manier door corona beschadigd geraakt. Het gaat om het vertrouwen in hun eigen toekomst. Het is belangrijk om dit niet te lichtzinnig af te doen als een louter emotioneel probleem dat naar verloop van tijd vanzelf overgaat. Verwachtingen over de toekomst zijn van direct belang omdat ze effect hebben op de keuzen die men maakt in het hier en nu, waarvan de effecten pas op langere termijn voelbaar worden. Met andere woorden: als men de toekomst minder vertrouwt, kan het mede hierdoor daadwerkelijk minder mooi worden. Om deze reden lijkt het van groot belang om een actief beleid te voeren waarmee jongvolwassenen weer vertrouwen in hun toekomst kan worden gegeven.

8 Referenties

Allen, J., Belfi, B., & Borghans, L. (2020). Is There a Rise in the Importance of Socioemotional Skills in the Labor Market? Evidence From a Trend Study Among College Graduates. *Frontiers in Psychology*, 11, [1710]. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01710>

CBS (2022a) Wat zijn de economische gevolgen van corona? <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/cbs-cijfers-coronacrisis/wat-zijn-de-economische-gevolgen-van-corona->

CBS (2022b) Wat zijn de sociale gevolgen van corona? <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/cbs-cijfers-coronacrisis/wat-zijn-de-sociale-gevolgen-van-corona->

Inspectie van het Onderwijs. (2021). Technisch rapport hoger onderwijs, Bovensectoraal Themaonderzoek 16 maanden Coronacrisis.

Inspectie van het Onderwijs en Nederlands-Vlaams Accreditatieorganisatie. (2022). De kwaliteit van het Nederlandse hoger onderwijs ten tijde van covid-19.

RIVM (2022) Communicatie en vertrouwen, <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/communicatie-en-vertrouwen>